

МАТЕРИЯЛИ
за
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ
издава „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ“.
книга VI.

Солунскиятъ атентатъ и заточениците въ Фезанъ

по спомени
на
ПАВЕЛЪ П. ШАТЕВЪ

съобщава Л. МИЛЕТИЧЪ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927.

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Павелъ Шатевъ (образъ)	V
I. Солунскиятъ атентатъ.	
Предговоръ	3
I. Биографични данни. — Копаене каналъ подъ цариградската отоманска банка за да се хвърли във въздуха. — П. Шатевъ взема деятелно участие въ тая работа. — По една случайност всичко се разкрива и участниците попадатъ въ затворъ	19
II. Започва се копаене подземенъ каналъ до солунската отоманска банка. — Участието на Борисъ Сарафовъ. — Влиянието на задграничната революционна литература и особено на руските революционери. — Набавяне динамитъ за солунското предприятие. — Опитъ да се извърши подобенъ атентатъ и въ Одринъ. — Гарвановъ попрѣчва на атентаторите да се сдобиятъ съ голѣмо количество динамитъ. Последните си набавятъ другъ динамитъ	26
III. Работата съ изкопаването на канала до солунската отоманска банка се засилва. — Шатевъ и тукъ деятелно участвува. — Гарвановъ и Груевъ не успѣватъ да предотвратятъ намислената опасна акция на заговорниците. — Последните пристигнатъ къмъ изпълнението на своя планъ. Шатевъ запалва парахода „Гладалквикиръ“	32
IV. Заговорниците продължаватъ своето дѣло — миниратъ желѣзопъженъ мостъ, повреждатъ газовото освѣтление въ града, запалватъ бомба въ градината на лѣтния театъръ „Алхамбра“, хвърлятъ бомби по улиците, бомби противъ войската и пр., а на 16. IV. хвърлятъ банката на въздуха	40
V. На 17. IV. Орцето хвърля бомби отъ балкона на квартирата си и се самоубива. — Масово избиване на	

IV

българи отъ разяреното турско население. — Опити за нови атентати продължаватъ. — Залавянето на Шатевъ и докарването му предъ валията. — Шатевъ се самопризнава предъ съда. Затварянето му въ Беязъ-Куле

40

VI. Залавянето и на заговорниците Георги Богдановъ, Миланъ Арсовъ и Митко Бошняковъ. — Съдът всички осужда на смърть. — Пресъдата се замънява съ въчно заточение. — Осъдените, следъ като престояватъ въ затвора Еди-куле три години, отиватъ на заточение въ Фезанъ. — Бошняковъ и Арсовъ умиратъ въ Фезанъ. — Шатевъ и Богдановъ се освобождаватъ по амнистия въ 1908 г. и се завръщатъ въ Македония

49

II. Заточениците въ Фезанъ.

Въ затвора	57
На път къмъ заточение	62
Къмъ Фезанъ	75
Мурзукъ и животътъ ни въ затвора	114
Марко Ив. Бошняковъ (образъ)	132
Миланъ Арсовъ (образъ)	135
Освобождението	137
На път къмъ Македония	143

Павелъ П. Шатевъ

Българите в
Западните
Далкани

1919

I.

СОЛУНСКИЯТЪ АТЕНТАТЪ

ПРЕДГОВОРЪ.

Солунскиятъ атентатъ, извършенъ на 16, 17 и 18 априлъ 1903 г., е най-потресното събитие въ историята на македонската освободителна борба до Илинденското въстание. Той е най-кървавиятъ предвестникъ на подирното, страшенъ символъ на накипѣло до безумие народно негодование, на отчаяно решение да се потърси на всяка цена изходъ изъ непоносимото тъмно робство къмъ свѣтлата свобода. Солунскиятъ атентатъ, наистина, е дѣло на своеглави младежи, замислили да извършатъ мимо Вѫтрешната революционна организация па дори и противъ нейната воля единъ голѣмъ подвигъ, съ който да принудятъ европейските Велики сили да се погрижатъ за подобрение на участъта на Македония, за което въ силата на чл. 23. на Берлинския договоръ имаха и морално задължение; при все това той не е частно дѣло, а е частична, извѣнредно бележита проява на общия революционенъ духъ, който презъ онова време бѣ обзелъ цѣлия български народъ подъ Турско. Силата на една общонародна идея, каквато бѣ и освободителната македонска идея, нерѣдко въ историята избухва въ подобни, отчаяни отдѣлни действия, като стихийно предзначено становище на готвеща се буря, на катастрофални събития въ голѣмъ размѣръ. А 1903 година до Илинденъ означава върха на най-силно душевно вълнение, каквото може да изпитва единъ цѣлъ народъ подъ внушението на една велика идея, която го зове на самопожертвование. Трескавитѣ приготовления за общо въстание бѣха про-

извели такъво възбуждение на духоветъ, че и най-материалистично настроените души се чувствували морално издигнати надъ житейските смъртки, погълнати отъ една идеалистична увъреност, че наближава върховенъ моментъ на всенародно избавление. Въ такава, крайно натегната атмосфера, най-силно се възбуждатъ до пълна екзалтация младите души, а особено такива, у които това душевно състояние постепенно се е подготвяло и подъ влиянието на превратни учения, които захвърлятъ теорията на постепенната еволюция, убиватъ всъко разумно търпение и потикватъ волята да се насочва пряко къмъ крайности.

Не е чудно, че и въ Македония сръдъ нажежената атмосфера е имало такива смърти, самоувърени и, главно, чисто идеалистично надъхани родолюбиви младежи, на които търпението се изчерпало гледайки безкрайната вървотица отъ несполучливи революционни опити, свързани съ трагични човешки жертви и нечовешки издевателства на враговете ни надъ невинния народъ. Мисъльта, да се действува по-смърто и пряко да се засегне врагът въ най-чувствителното му място безъ дълго бавене и безъ огледъ къмъ жертвите, които ще се дадатъ за общо добро, бъше обладала презъ 1902—1903 година нѣкои младежки кръгове сръдъ македонската интелигенция, и най-сетне тази мисъль най-изразително се конкретизира чрезъ небивалия по смъртия начинъ на извършването си Солунски атентатъ. И сега, при спомена на жертвите на множеството невинни същества, които повлѣче този атентатъ, човѣкъ тръпне отъ състрадание и, естествено, негодува и спрямо авторите му, още повече като се знае, че не сѫ послушали съветите на ръководителите на Вжтр. револ. организация да не бързатъ, да не станатъ съ своеюлието си причина да се осуети и самото всенародно въстание, приготовленията

за което съж налагали търпение най-малко още два-три месеца. Всичко е било напраздно, па и опасно е било за заговорниците да чакат, изложени всички част поради някоя случайност да бждат издадени, да се осути тяхното съзаклятническо предприятие, подгответо съ невъобразимо себеотрицание и съ младежки жаръ, който не позава граници на невъзможното. Последното обстоятелство, както се обяснява и въ спомените на г. Шатевъ, оправдава донегде младите съзаклятници. Тъ не преставали до последна минута да върватъ, че тяхното дъло ще принесе полза на освободителната идея, а за да не се усъмни никой въ чистотата на побужденията имъ и за да се изтъкне по-силно предъ свѣта, че свободата, за която се борятъ, имъ е по-скажа отъ живота, тъ преди покушението решаватъ, че тръбва и сами да загинатъ. И повечето отъ тяхъ така геройски свършватъ, че човѣкъ не може да се начуди, отъ где се е взела такава душевна сила у тези младежи, какъ е възможно така доброволно да отиватъ тъ на смърть, когато и следъ покушението съ имали възможность да спасятъ живота си. Юначното поведение на заговорниците, наистина, е рѣдъкъ примѣръ отъ самопожертвуване, предъ което и чуденци и дори единъ отъ турските военачалници се прекланяли. Вследствие на това Солунскиятъ атентатъ биде справедливо оцененъ отъ чудестранния печать като политически актъ, чрезъ който измъженото българско население на Македония открыто заявява твърдото си решение да поиска и съ оръжие въ ръка своите човѣшки права. Чрезъ Солунския атентатъ величествено се прояви духътъ на възбунтувала се Македония. Илинденското въстание, което следъ три месеца избухна, не бѣ вече голѣма изненада за свѣта. Въпросътъ за административни реформи бѣ вече сложенъ на дипломатическата маса и не се дигна

отъ дневенъ редъ и следъ потушаването на въстанието, защото се разбра, че единъ юначенъ народъ е решенъ да мре за свободата си. Така и Солунскиятъ атентатъ въпръки своята преждевременностъ все пакъ немалко допринесе за целъта, за която авторитът му и себе си пожертвуваха. Едни отъ главните дейци съгласно съ решението си загинаха презъ време на атентата, както ще се види по-долу, а именно Орданъ Органджиевъ — „Орцето“, Димитъръ Мечевъ, Коста Кирковъ, Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ, а други, осъдени на смърть и септември — на доживотенъ затворъ, гниха по затворитъ въ Солунъ и на заточение въ Африка — въ Фезанъ (въ гр. Мурзукъ въ Сахарската пустиня, повече отъ 900 километра южно отъ гр. Триполи); тъ бѣха Павелъ Шатевъ, Георги Богдановъ, Марко Бошняковъ и Миланъ Арсовъ. Последните двама се поминаха въ Фезанъ, а Павелъ Шатевъ и Георги Богдановъ следъ страшни страдания, доживѣли общата амнистия, която султанътъ даде на политическите престъпници, на 21 юлий 1908 г. бидоха освободени отъ затвора въ Мурзукъ та успѣха живи да се завърнатъ; на 3. октомври 1908 год. тъ стигнали въ Солунъ.

Павелъ Шатевъ, родомъ отъ Кратово, следъ като постоялъ нѣколко дена въ родното си място при семейството си, бѣ побѣрзалъ да доведе болната си майка на лѣчение въ София. Нещастната майка, отъ голѣми страхове и скърбъ за сина си, бѣше изпаднала въ състояние на особено нервно разстройство, спазмически кършайки ржце — безъ спиръ, денонощно. Неочакваната велика радостъ да го види предъ очитъ си пакъ живъ и здравъ, бѣ много повлияла да ѝ се подобри болестъта, и лѣкарите тогава допускаха че може съ време значително ще се подобри.

Тогава се запознахъ съ Шатева и разговаряяхъ съ него по преживѣлите му патила. За Солунския атентатъ на времето бѣ се писало по вестниците, но интересни подробности по него, а особено за предисторията му не се знаеха, а сѫщо тъй съвсемъ бѣ неизвестна историята на заточениитѣ въ Фезанъ. Шатевъ се съгласи подробно да ми разкаже споменитѣ си отъ начало до край, и така се състоя първата ни уговорена среща у дома ми на 6. ноември 1908 год. Тогава Шатевъ бѣше на 26 години, следователно презъ време на атентата той не е билъ напълно завършилъ 21 година. Срещитѣ ни продължиха нѣколко пъти на редъ, и азъ можахъ да запиша любопитнитѣ подробности по готвения атентатъ въ Цариградъ, който по една случайностъ е билъ осушенъ, и по атентата въ Солунъ, въ подготовката на който Шатевъ е вземалъ най-деятелно участие. Въ самия Солунски атентатъ нему се бѣ паднала задачата да подпали съ динамитъ французкия паракодъ въ солунското пристанище „Гвадалквибиръ“, която той доста успѣшно бѣ извършилъ. Заловенъ следъ това на скопската гара, Шатевъ издържалъ всички последвали го ужаси въ затвора благодарение на здравата си натура и на способността си външно да се държи спокоенъ и при най-силно вътрешино вълнение. Направи ми добро впечатление съ трѣзвата си разсѫдливостъ и изобщо съ своята интелигентностъ, която на първъ погледъ човѣкъ не би подозиралъ. Указа се, че владѣе французки и че въпрѣки страданията си доста много е чеълъ. Разказътъ му за пѫтуването на заточеницитѣ българи, между които е билъ и той, отъ Солунъ презъ Смирна до гр. Триполи и отъ тамъ презъ пустинята до гр. Мурзукъ въ Фезанъ ми се видѣ особено интересенъ, главно поради неимовѣрнитѣ мжки, които сѫ изтѣрпѣли нещастнитѣ наши заточеници, до 50-тина, отъ разни краища на

Македония. Престанахъ да бележа подробности по той предметъ като разбрахъ отъ Шатева, че той презъ време на заточенинто си е държалъ бележки за по-интересните си доживления. Увѣрихъ го, че ще бѫде интересно четиво за насъ, ако тѣзи си бележки той издаде печатно. Въ последствие Шатевъ ми показа своя дневникъ, който захваща отъ деня, когато Солунския извѣнреденъ сѫдъ е произнесълъ присъдата си по атентата, амнистирането на заточениците. Намирайки материала любопитенъ, азъ го насырдчавахъ да попълни бележките си възъ основа на досежна литература съ по-общи географически и етнографически данни касателно Фезанъ и населението му. Тогава Шатевъ сериозно се залови съ тая работа и следъ две години успѣ да напечати книгата си „Заточението въ Сахара-Фезанъ“ (София, 1910 год., 8⁰, 250 стр.). Въ първата часть на книгата се разказва покрай друго за патилата на нашите заточеници, а въ втората часть се даватъ специални подробности за областта Фезанъ относително климата, почвата, населението, поминъка и пр. По-долу давамъ първо спомените на Шатева до края на Солунския атентатъ както съмъ ги записалъ по негово разказане, а следъ това прибавямъ съ голѣми съкращения и спомените му отъ заточението въ Фезанъ, както сѫ изложени въ първата часть на книгата му „Заточението въ Сахара Фезанъ“ (1—150 стр.).

Така спомените за Солунския атентатъ хубаво се допълватъ съ продължението имъ за заточението въ Фезанъ та се постига една завършена цѣлостъ. Нека прибавя, че сравнително длъжкото описание на теглата на заточениците представлява единъ крайно интересенъ отъ многото страдалчески епилози на неравната борба на македонските ни събрата презъ героичната

1903 година, защото повечето отъ заточените въ Феzanъ наши еднородци, освенъ четиримата солунски заговорници, сѫ изкупителни жертви на Илинденското въстание. Тѣхната горчива участъ изобщо ни символизира участъта на измъжената и окървавена Македония следъ въстанието, която съ свито сърце пренесе неизразими мъки безъ да падне духомъ, горда въ съзнанието си за правотата на народното дѣло. И докато старите живи борци и следъ катастрофата презъ 1903 година продължаваха да стоятъ на поста си, тая героична Македония роди нови герои. И така ще върви до край, докато не се постигне целта, свободата на Македония!

Това е заключението, мисля, и отъ примѣритъ, изнесени въ настоящия спомени на П. Шатевъ. Въ тѣхъ е особено ценна първата частъ, въ която сбито сѫ изложени твърде интересни и отъ психологична страна действия, богати съ силни драматични моменти. При обстановката, при която се бележиха спомените на Шатева, неминуемо се пропускаха интересни данни особено по отношение на характеристиката на главните дейци. Поради скромността на самия разказвачъ, разбира се, най-слабо е охарактеризувана неговата собствена личност. Тая празнина касателно загиналиятъ солунски герой ще се допълни негли чрезъ спомени на други, живи тѣхни сподвижници. Единъ добъръ опитъ вече е направенъ съ брошурата на Ст. Симеоновъ, „Солунското съзаклятие“ (София, 1921, 8⁰, 24), въ която авторътъ се старае да охарактеризува психиката на солунските съзаклетници въ връзка съ общия вървежъ на революционното дѣло въ Македония, срѣдъ което неминуемо се обособяваха и кръжоци на недоволници по известни принципиални съображения.

По-обстойно г. Симеоновъ се спира да обясни идеите на кръжока на „гемиджийците“, както своеобразно се

наричали младите революционери, по-вечето родомъ отъ Велесъ, които сепак извършиха солунското покушение. Следъ като накратко се описва станалото по време на покушението, авторътъ възъ основа на данни, съобщени му отъ двама, преживѣли солунската съзаклятническа акция, Тодоръ Органджиевъ и Павелъ Шатевъ, се е постаралъ да даде кратка лична характеристика на загиналите имъ другари — Орданъ Органджиевъ („Орцето“), Иванъ Василевъ Кирковъ („Коста“), Димитъръ Мечевъ („Мечето“), Илия Тръчковъ, Владимира Пинговъ („Владо“) и Миланъ Арсовъ.

Считамъ умѣстно тукъ изцѣло да предамъ тая интересна характеристика на Ст. Симеоновъ, съ която завършва брошурата си:

„Първо място въ съзаклятието се пада на Орцето. Той бѣше младъ, на двадесет и две години, високъ, сухъ, съ кестеняви коси и мургаво лице, интелигентенъ, начетенъ и пропитъ съ общечовѣшки чувства и крайни, присѫщи на възрастъта му и обясними сътежкия хамидовски яремъ надъ родината му възгледи върху живота и свѣта. Орце бѣше живо олицетворение на извѣнредно силна воля, упорита твърдостъ и непоколебимо постоянство.

Както презъ време на подготовкителния периодъ на атентатите, така и при изпълнението имъ, Орце бѣше душата на съзаклятието. Само неговата пламенна вѣра въ правотата на избрания пътъ, твърдостъта му, неговиятъ трезвенъ и практиченъ умъ както и неизчерпаемата му енергия и желѣзна воля можаха да преодолѣятъ невѣроятните пречки за успѣха на започнатото дѣло.

Той си бѣше изbralъ своя пътъ за борба съ хамидовото потистничество въ родния си край. Но засичайки и чуждите убеждения върху методите за борба

съ хамидовщината, той не можеше да търпи светотатството съ дѣлото. Разправяйќ, че въ едно солунско кафене, гдето хората на кржжока често отиваха да пиятъ кафе, група българи спорили въ присѫтствието на кржжока, заемашъ едно отъ кюшетата на кафенето, върху разногласията между върховисти и централисти. Орце, следъ като се вслушалъ въ спора, станалъ отъ мѣстото си, удариль по една плесница на спорещитѣ, заявявайки имъ, че въ кафене не могатъ да се водятъ подобни спорове, и се върналъ на мѣстото си. Спорещитѣ българи навели глави безъ да реагиратъ, признавайки правотата на искането на Орце.

Предупреждаването на семейството на директора на отоманска банка да се спаси отъ явна смърть, за което поменахме на друго мѣсто, издава една високо благородна душа у Орцето.

Орце бѣше и крайно брутalenъ и дори нахаленъ, когато нѣкой отъ другаритѣ му разсъяно изпълняваше възложената му задача. Той се нахвърли брутално срещу най-вѣрния си другарь, Коста Кирковъ, и то въ деня, когато започваха атентатитѣ, за гдето на време не е била занесена храна на Мечето, който бѣше на стража въ подземието на банката, и за гдето Коста се е вгледалъ въ мазето на банката презъ решетката на улицата и съ това можалъ да хвърли съмнение между случайнитѣ минувачи за готвения атентатъ. Това издава началнически качества у незабравимия герой.

Нѣкои отъ другаритѣ сравняватъ Орцето съ динамита; той имаше сродни качества съ динамита: има ли препятствия, Орце избухваше съ цѣлата си душа, нѣма ли препятствия, той бѣше тихъ и миловиденъ като сжщинско момиче.

Орце, не вѣрвайки на силитѣ и добрата воля на нѣкои отъ съзаклятниците, се държеше крайно аро-

тантно спрямо тъхъ. Това отнемаше много усилия на останалите другари за да подържатъ необходимата същност за успѣха на акцията.

Ръководството на цѣлото съзаклятие бѣше въ ръцетѣ на Орце. Той подържаше външнитѣ връзки съ София и Цариградъ писмено и лично. Той вземаше паричнитѣ суми и ги разпредѣляше между другаритѣ. Впрочемъ всичко това ставаше безъ всѣкакви формалности, защото върнитѣ до фанатизъмъ едни къмъ други съзаклятници никога не помислюха даже да дирятъ сметка за повѣренитѣ имъ и изразходвани суми.

Посещенията въ Швейцария и София бѣха шлифовали доста груби черти отъ характера на Орце. Той бѣше индиферентенъ къмъ живота и нуждите му. Цѣлото му същество бѣше обзето отъ намислената идея. Нищо не бѣше въ състояние да го отклони отъ строго начертания планъ.

Нѣколко седмици преди атентатитѣ родителитѣ на Орце, тежко загрижени за милото си чедо, особено следъ убийството въ Велесъ на по-голѣмия му братъ Миланъ, пакъ въ свѣрзка съ революцията на поробенитѣ българи въ Македония, изпратиха единъ довѣренъ свой сродникъ да увещава Орцето, щото последниятъ да се откаже отъ плановете си и да се смили надъ своите родители. Орце отклони всичко това съ единъ внушителенъ жестъ заявявайки, те той не иска да живѣе робски животъ.*

* Въ минутата, когато слагаме писалката за да припомнимъ тоя моментъ отъ живота на солунския пръвъ герой въ афера презъ 1903 год., студената оловена жица на телеграфа, която единствена свѣрзва София съ заробения Велесъ, донася тѣжната вѣсть за кончината на майката на Орце, г-жа Султана лопъ Иорданова. Миръ на праха на благородната българка, която и изгледа двама герои, паднали за свободата на Македония.

* * *

Вторият по величина герой е Константинъ Иванъ Василевъ Кирковъ, именуванъ отъ другаритѣ Коста. Той бѣше младъ, и хубавецъ. У него интелигентността и красотата взаимно си съперничеха. Тоя младъ момъкъ бѣше олицетворение на възвишено идеализъмъ, свойственъ само на лица, израстнали въ срѣда, гдѣто фамилните традиции и общият моралъ сѫ най-голѣмата ценность.

И Коста, както Орцето, бѣше пропитъ съ крайновъзвишени и общочовѣшки идеи и чувства. Той бѣше високо благороденъ, крайно учитивъ въ отношенията си и никога не мислѣше за себе си, а всичко оставаше за своите другари, идеята и отечеството. Ако Орце бѣше материјалната връзка на съзаклятническия кръжокъ, Коста представляваше духовното звено, което обединяваше и сгряваше душитѣ на всички съзаклятници и съчувственици.

Коста бѣше най-цѣлостна натура, способенъ както за умозрителна наука тѣй и за практическа революционна борба. Тѣзи негови качества не представляваха единъ парадоксъ, защото характерната черта въ обикновения му животъ бѣше извѣнредната нежность въ чувства и мисли, а въ време на борба Коста бѣше смѣлъ и великодушенъ.

* * *

Третият по редъ герой е Димитъръ Мечевъ, наричанъ отъ другаритѣ си Мечето. Той бѣше коравъ и смѣлъ революционеръ и дългогодишенъ сподвижникъ по Перистеръ и Бабуна на Гоце Дѣлчевъ и Дамянъ Груевъ и тѣхенъ личенъ приятелъ. Той имаше срѣдна възрастъ. Най-вече отъ всички той бѣше изпилъ чашата на разочарованието въ революционните борби и бѣше изтърпѣлъ извѣнредно голѣми физически и моролни тер-

зания. Това бъше го хвърлило въ особено голъмъ пессимизъмъ за всичко въ живота.

На гледъ Мечето не бъше тъй красивъ и приветливъ, обаче по душа той бъше извънредно неженъ, благороденъ и отзивчивъ. Всички, които сж имали случай да се запознаятъ отблизу съ него, сж оставали смяни отъ неговия умъ, характеръ, воля и чувства.

„Нѣма да кажа голъмъ, а ще река великъ безсребреникъ бъше Мечето!“, заявява единъ отъ живитъ му другари.

Въ моменти на почивка любимото занятие на Мечето бъше черната работа въ мината „Перникъ“. Само тамъ той можеше да намѣри спокойствие и миръ на всички мисли, които го занимаваха за робска Македония. Въ разрѣзъ съ мнозинството отъ тогавашните дѣятели на революционната организация той избѣгваше да тежи на ржководните фактори и на народа, и по тоя начинъ споредъ своите разбирания той успѣваше да запази свободата си и да избѣгне всѣкакви ангажменти, които биха спънали действията му и биха му наложилъ компромиси въ живота.

* * *

Илия Трѣчковъ бъше най-мълчаливиятъ отъ всички, ала, въ замѣна на това, той бъше най-изпълнителниятъ и дѣлови герой. Както общата работа на Орце не можеше да върви безъ сътрудничеството на Коста, защото двамата взаимно се допълваха, така и въ отдѣлната конкретна акция Илия Трѣчковъ допълваше Мечето.

Илия, макаръ и много по-младъ отъ Мечето, бъше храбъръ и експансивенъ по природа. Тѣзи качества на Илия ярко го отличаваха отъ останалите съзаклятници, макаръ да притежаваше и той повечето отъ качествата на останалите свои другари.

Илия бъше младъ, връстникъ на Коста и Орце, образованъ, физически достатъчно развитъ, колкото атлетъ, толкова и левентъ по душа и външность. Като венецъ на всички въ характера на Илия бъше свойствената му дързост при появата на опасности и беззаветна преданост къмъ другаритѣ и дѣлото.

* * *

Владимиръ Пинговъ е петиятъ по редъ герой. Той бъше също така връстникъ на останалите съзаклятици и любимецъ на цѣлия кръжокъ поради веселия си характеръ. Владо, въ противовесъ на Орце и Мечето, бъше олицетворение на епикуреизма.

Въ най-трудните и трагични моменти, при многообразните прѣчки, когато съмнението на Мечето го трохвѣше до болезненостъ, а умътъ на Орцето изнемогваше, Владо съ своя флегматизъмъ увеличаше всички и имъ въздействуваше на сърдително.

Владо правѣше всичко това по инстинктъ и несъзнателно. Обаче неговите вѣрни другари се ползуваха твърде много отъ това му качество и високо го ценѣха.

Скроменъ, на гледъ спокоенъ, Владо бъше горещо преданъ на дѣлото и винаги бъше готовъ да умре за него. Ала и последната си минута отъ живота той искаше да изживѣе така, както е присъщо на мнозина велешани.

* * *

Най-малкиятъ съзаклятникъ въ кръжока бъше Миланъ Арсовъ, родомъ отъ с. Ораовецъ (Велешко). Макаръ и ученикъ въ гимназията, Миланъ бъше твърде надеженъ другаръ на съзаклятиците. Той е типиченъ феноменъ на епохата, която роди всички герои въ паметните борчески години на Македония. Миланъ бѣше твърде младъ, на осемнадесетъ години. Но у него сме-

лостъта съперничеше съ младостъта, а ентузиазмът му нѣмаше граници. Той загина далечъ отъ Македония въ пустините на северна Африка.

* * *

Като обща характеристика на съзаклятниците ще припомнимъ следния фактъ отъ тѣхния животъ:

По една случайност завръщането на Мечето въ Солунъ за участие въ предстоящия атентатъ стана съ сѫщия влакъ, съ който се пренасяше тѣлото на убития въ Прищина руски консулъ Щербинъ. Съзаклятниците се бояха да не би Мечето да бѫде откритъ по пътя и съ това да се осути съзаклятието. За да се справятъ съ тази евентуалност, тѣ се въоржиха съ бомби и револвери и вкупомъ се отправиха за гарата на скопската линия, чакайки влака отъ Скопье. Планът имъ бѣше да избиятъ полицията, ако тя е заловила другаря имъ, и по тоя начинъ да го освободятъ, или пъкъ, въ случай че това не имъ се удаде, да хвърлятъ бомби срещу придружаващите Мечето полицаи, даже съ рискъ да бѫде убитъ и самиятъ Мечето.

Обаче тѣкмо стигнали на гарата, тѣ забелѣза консулитъ да пристигатъ за посрѣщане тѣлото на Щербинъ. Коста каза на другарите си съзаклятници, че сега е моментъ да се извѣрши нѣщо по-велико отъ проектираниятъ атентати. Ето удобенъ случай да се застраши животът на официални представители на Европа, която крепи тираническия режимъ въ Македония. Смѣлитъ съзаклятници имаха всички срѣдства и нуждната смѣлостъ за да осъществятъ една такава акция. Тѣ се оттеглиха на страна и следъ кратко съвещание решиха да изоставятъ тоя прелъстителенъ случай за алчните имъ за отмъщение души и да останатъ върни на доизкарване подготвените вече динамитни атентати.

* * *

Единъ съвременникъ на тия събития казва: „Всичките съзаклятници можеха да се спасятъ стига да искаха, защото тъ бѣха господари на града отъ осъмъ часътъ, вечеръта, до два часътъ следъ полунощъ“. Но тъ не мислѣха да се спасяватъ, а бѣха решили да умратъ въ смѣла борба за провалянето на потисническия режимъ въ родната имъ страна Македония.

Тленните останки на героите почиватъ въ българските гробища въ Солунъ, люлката на македонската просвѣта и революция, а тѣхните немирни духове неспокойно витаятъ по кървавия небосклонъ на поробена Македония и напомнятъ на върните синове на тѣжната родина да не забравятъ, че само въ беззаетната борба стои залогътъ за по-добро бѫдеще и по-добри дни на измѣченото македонско население.

Нека бѫде вѣчна паметта на храбро загиналите солунски герои и примѣрътъ имъ за самопожертвование високо назидателенъ за младото българско поколение!“

Ще прибавимъ, че загиналите заговорници не сѫ оставили никакви свои портрети. П. Шатевъ въ книгата си дава бледни репродукции на две снимки на починалите

Пр. Мурзукъ (Африка) Ив. Бошняковъ (родомъ отъ Охридъ) и Миланъ Арсовъ.

Л. М.

I.

Биографични данни. — Копаене каналъ подъ цариградската отоманска банка за да се хвърли въ въздуха. — Шатевъ взема деятелно участие въ тая работа. — По една случайност всичко се разкрива и участниците попадатъ въ затворъ.

6 ноемврий 1908 г.

Пълното ми име е Павелъ Поцевъ Шатевъ; роденъ съмъ въ Кратово на 1882 г. 2 юни. Свършихъ първоначално училище въ Кратово, сега въ Скопье свършихъ III-класното училище, следъ което следвахъ въ реалната гимназия въ Солунъ отъ IV до VII класъ, който завършихъ съ матура въ 1899/1900 учебна година. Презъ ваканцията отидохъ въ Цариградъ и работихъ въ групата на Мерджановъ и Соколовъ.

Още като ученикъ отъ VI класъ ме заинтересуваха за дѣлото Пере Тошевъ, тогава околийски инспекторъ, и Хр. Матовъ, учителъ въ гимназията. И преди това, още въ IV класъ, презъ ваканцията вече участвувахъ въ революционния комитетъ въ Кратово. Като следвахъ въ гимназията, знаехъ заедно съ другаритѣ си горе-долу какво върши комитетътъ, но не съчувствувахме твърде на комитетските работи, бѣхме нѣкакъ недоволни отъ вървежа на работите на комитета.

Славчо Мерджановъ дойде на 1898—9 уч. година въ Солунъ отъ София. По-напредъ е билъ въ Женева, гдето е издавалъ вестникъ „Отмъщение.“ Агитацията му бѣше да ни предразположи къмъ терористическа борба безъ да бждемъ противъ комитета. Идеята му бѣше

да се създадатъ работници по професия, съ това само да се занимаватъ, а не да си гледатъ друга работа та покрай това и освободителното дѣло. Мерджановъ остана 3—4 месеца въ Солунъ. Съ мене заедно се сближиха съ него и другаритѣ ми Орданъ попъ Ордановъ, Константинъ Кирковъ и Тодоръ Богдановъ, всички родомъ отъ Велесъ.

Цельта на Мерджановъ бѣше да намѣри срѣдства; Богдановъ и Кирковъ се съгласиха да се представятъ задигнати отъ български комити, — това стана и съ съгласието на Гоце Дѣлчевъ. Бащата на Кирковъ бѣше търговецъ въ Велесъ. Той е ималъ нѣкакви имоти въ София, въ Курубагларъ, продалъ ги и даде откупъ 250 лири. Въ София ги броилъ паритѣ на Гоце Дѣлчевъ. Цельта на Мерджановъ е била още, като вземе крупна сума, да предприеме нѣкоя сериозна акция, въ която да взематъ участие и реченитѣ ми другари. Орданъ попъ Ордановъ напустна гимназията въ VI класъ и всички се бѣха събрали — Кирковъ, Богдановъ и Ордановъ — въ София. Азъ не бѣхъ толкова замѣсенъ въ тия тѣхни планове и работи. Останахъ да довѣрша гимназията, но бѣше уговорено, ако се отвори работа, и азъ да взема участие. Мерджановъ ни бѣ изпратилъ революционна литература — отъ Степнякъ „Подземна Русия“ и др. Ние искахме да подражаваме на руските хихилисти. Мерджановъ бѣше обзетъ отъ идея да се действува терористически по примѣра на руските революционери. Той бѣше либераленъ човѣкъ, съ крайни либерални убеждения, но не бѣшо социалистъ, по-скоро бѣше националистъ. Въ Женева заедно съ Герджиковъ и Манджуковъ надѣхали се съ революционни идеи въ тамкашните крѣгове, Мерджановъ и другаритѣ му дойдоха презъ 1898—9 учебна година. Презъ 1899/900 год. тѣ бѣха въ София. Сарафовъ бѣше поетъ Вѣрховния комитетъ и

тъ намислят да предприематъ самостоятелна акция и отиватъ въ Цариградъ. Първомъ отива Славчо Мерджановъ подъ име Василь Стояновъ, сетне и Петър Манджуковъ подъ име Илия Дуровъ. Тъ и двамата презъ 1897/8 година сѫ били въ Пирина съ четата на Гоце Дѣлчевъ, бѣха се скитали съ четниците и се бѣха върнали та затова бѣха нелегални и затова имаха псевдоними. Тъ отидоха въ Цариградъ въ време на рамазана въ 1899 г.

Цельта имъ е била въ Цариградъ да подкопаятъ отоманска банка съ зданието на режията на тютюните. Не почнали докато не дошелъ Соколовъ. И той е билъ въ Гоцевата чета. Соколовъ и Манджуковъ бѣха трима приятели. Соколовъ е билъ човѣкъ на изпълнение, а Славчо — да прави планове. Соколовъ пристига, наематъ една кѣща близу до банката — на южната часть на банката, наематъ една малка кѣща на три етажа и захващатъ работата. Кѣщата е билъ наета ужъ за депозитъ на книги на печатницата на Нончо Стояновъ, гдето се печатаха „Вѣсти.“ Магазинъ ще бjurde ужъ складъ за хартия. Захванали да копаятъ тримата — Манджуковъ, Мерджановъ и Соколовъ. Внесли вжтре голѣми сандъци съ книги, два сандъка съ брошурки: една брошура бѣше на руски и турски за изучаване турския езикъ, а друга съдѣржаше молитви. Другите сандъци сѫ били празни, за да се туря вжтре пърстъта. Отгоре се туряха книги.

Тъ бѣха въ връзка съ едного отъ арменския комитетъ по име Козаковъ.

Въ това време Орданъ попъ Ордановъ отива въ Солунъ да тѣрси и тамъ сгодно място, за да се подкопае и солунската отоманска банка. Солунската група състоеше отъ 8—9 души. Въ нея влизахме азъ, Костантинъ Кирковъ, Орданъ попъ Ордановъ и Димитъръ Кощеновъ (послед-

ниятъ бъше терористъ на Централния комитетъ, отдъли се отъ него и влъзе въ нашата група), Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ, Тодоръ Бъгдановъ и Тодоръ Органджиевъ.

За да може да се подържа групата нѣкое време, Кирковъ открадна нанизитѣ и пърстенъ на тетка си, та мжжътъ ѝ ги откупи отъ насъ за 36 лири. Ние се една берберница; берберинъ стана Владимиръ Пинговъ. Съ тѣзи пари се минаваше презъ априлий, май, юний, 1900 год. Надѣвахме се, че ще получаваме пари отъ Мерджановъ, но Мерджановъ бавно я караше. Мерджановъ поиска отъ нашата група единого да отиде на помощъ, да помага на работата въ Цариградъ. Ние това приехме, защото ни бъше сгодно да имаме тамъ единъ човѣкъ, за да влияе на Мерджанова и по-бързо да ги известява и да ни праща, каквото ни трѣба. Реши се азъ да отида въ Цариградъ.

Сарафовъ пращаше на Мерджанова, колкото му искаше, — по 1000 до 2000 лева. Ние поискахме въ замѣна на мое място единъ чудъ човѣкъ, за да бжде на берберницата. Чрезъ Козакова Мерджановъ получава едно ерменче по име Кристи (псевдонимътъ му бъше Кьосе Аристиди). Така се размѣнихме. Почвата въ Солунъ бъше ровка и тукъ можеше работата да се свѣрши за два месеца, а въ Цариградъ се оказа скала та изискваше тежка работа до 5—6 месеца. Азъ писахъ въ Солунъ да спратъ тамъ работата, докато се привърши работа въ Цариградъ. Попъ Ордановъ, Кристи и Тодоръ Органджиевъ и Пинговъ останали въ Солунъ, а другите ги пратили въ Велесъ да седятъ у дома, за да не се харчатъ пари. Кощенова го интернираха по една афера, като бившъ терористъ на Ц. К., въ Горна Джумая.

Въ туй време ние работѣхме въ Цариградъ. Смѣ-

няхме се двама и двама — Славе и Соколовъ 15 до 20 дена, сетне Манджуковъ и азъ.

Каналътъ първомъ вървѣше перпендикулярно $4\frac{1}{2}$ метра, широкъ бѣше до $1\frac{1}{2}$ метъръ, а сетне се насочваше право къмъ къшето на банката, хоризонтално. До банката имаше $14\frac{1}{2}$ метра. Каналътъ вжtre бѣше високъ, колкото да седне човѣкъ кърстато като свие малко главата. Работѣхме съ стоманени длета. Бѣше чиста скала, но мека. На денъ можеше да се напредне най-много 1 дециметъръ. Освѣтлявахме съ спермацетова свещь. Горе единъ седи на дупката съ обикновено духало, като у налбантитѣ, и презъ гумена тръба праща въздухъ. Три минути да не духа духалото, свещьта угасва и работникътъ не може да дише.

Само денемъ се работѣше, а нощемъ се качваме горе на 2-ия етажъ да спимъ. Нощемъ не можеше да се чука, защото часовиятъ при банката ще чуе въ тишината. Когато единиятъ спи, другиятъ тръба да бjurde буденъ, за да не би въ съна нѣщо гласно да говори или да кашле, защото се знаеше, че магазинътъ е затворенъ, че е складъ и че нѣма вжtre хора. Денемъ единъ вжtre работи най-много два часа (повече не може да издѣржи), а другиятъ стои на духалото, сетне обратно. Другите двама бѣха въ града, — приематъ кореспонденция и пр.

Вода се внасяше въ шишета, голѣми, валчести (галуни), — ужъ мастило. Внасяше се вода за пиене и стигаше за 1 месецъ и $1\frac{1}{2}$ месецъ. Отъ тая вода само пиехме, а не се миехме, освенъ когато ще излѣземъ вънъ. Нанчо, синътъ на печатара, дохождаше на четири дена въ определено време ужъ да взима нѣщо отъ склада. Ние знаехме, точно кога ще дойде, и единъ часъ по-рано излизахме, маскирахме входа въ канала съ дъски и се качвахме въ горния етажъ та Нанчо си влизаше

свободно, оставяше горе сирене, консерви, и пр. за четири дена.

Съ торба на вжже камънитѣ ги вадѣхме изъ дупката и пълнѣхме съ тѣхъ сандъцитѣ. Азъ дойдохъ въ юлий 1900 г. и работихъ три месеца до началото на септемврий (9—10-ти септ.), а преди мене тѣ бѣха работили три месеца та всичко шестъ месеца. Достигнахме до самото кьошче на банката. Последниятъ метъръ на канала ние го изкопахме въ 3 дена. Почвата бѣше вече помека, скалата отъ водата на стрехитѣ бѣше омекнала. Ние вече чувахме електрическата машина, що освѣтлява банката. Направихме по $1\frac{1}{2}$ метъръ разклонение на две страни отъ кьошето на банката.

Тая идея ни даде Саракиновъ, офицеръ, който мислѣше, че е така по-добре, и каза да туримъ по 50 килограма динамитъ. Саракиновъ бѣше дошелъ съ списъкъ за учители, да се натрапятъ на екзархията. Динамитъ ни се обеща още презъ месецъ юлий отъ Козаковъ, който бѣше любезенъ та ни го достави въ Цариградъ. Динамитътъ пристига и Козаковъ пратилъ единъ турчинъ и единъ ерменецъ да го извадятъ отъ парахода съ два куфера. Като го носили, понеже билъ много тежъкъ въ сравнение съ обема, турската полиция ги спира, залавя динамита, и отъ хамалитѣ посоченъ, Козаковъ биде арестуванъ, но сепне като руски поданикъ биде изпратенъ въ Сибиръ.

Нищо не се откри за нась. Козаковъ не откри нищо. — Ние трѣбаше да тѣрсимъ новъ динамитъ. Убиха краля Хумбертъ въ Италия и по поводъ на това полицията се раздвижи. Ние се скрихме. Имаше единъ шпионинъ, българинъ, по име Ганчевъ, родомъ отъ Русчукъ. Той ни знаеше само така, съмнявалъ се е за нась, и ни предалъ та ни арестуваха. Само у Мерджанова се намѣри едно шифровано писмо отъ Матова. Това писмо

оставилъ Мерджановъ въ французко-бълг. речникъ задъ кожата на гърба. Полицията го намѣри. Мерджановъ не можеше даже да го прочете; азъ го познахъ по почерка, че е отъ Матова. Мерджановъ не знаеше съдържанието даже. Бѣха изтезавали Мерджанова, но нищо. Арестуваха го на 14 септемврий, а въ края на октомврий го освободиха. Сарафовъ чрезъ Радославова действувалъ предъ княза, а князът чрезъ Мелхаме поискалъ да го освободятъ. Никой не е мислилъ, че ние вършимъ друго освенъ обикновена комитаджийска работа. Писмото на Матовъ се отнасяше до ония учители, които трѣбаше да се натрапятъ на екзархията. Когато го освободиха, бѣше дошелъ Ст. Гешевъ за бълг. дипломатически агентъ. Каза го, че благодарение на нѣколко кратното му отиване до великия везиръ сега сме свободни. Другъ пѫтъ — каза го той — не дайте се впускат въ такава работа, защото ще развалите добритѣ отношения между Турция и България. За тримата ми другари, български поданици (Соколовъ бѣше съ собственото си име), каза да дойдатъ въ агентството на другия денъ, а за мене ми се каза, че ще бѣда заточенъ въ родния си градъ Кратово. Така и стана. Другарите ми се върнаха въ София и сѫ докладвали на Сарафовъ, какъ стои работата. Ние вече не можехме да се върнемъ. Сарафовъ съгласието на Мерджанова и Соколова, наредилъ Кипровъ да отиде въ Цариградъ и да почака още Димитъръ Кошчановъ, който бѣше интерниранъ въ Горня Джумая. Планът бѣше, този съ майка си да мине въ България, а отъ тукъ да дойде въ Солунъ, та да продължи той нашето дѣло. Кипровъ заминава въ Цариградъ и отъ любопитство отива съ Нанчо да види канала. Кипровъ взелъ чешифровано описание канала въ рапортъ до Ц. К. въ Солунъ. До тогава Ц. К. нищо не е знаялъ за нашата работа. Тъкмо когато Матовъ взелъ писмото отъ ав-

стрийската поща и си го турналъ въ архивата, става Солунската афера, арестувватъ Матова, залавя се архивата, открива се шифърътъ, прочита се писмото и веднага изпращатъ писмото въ Илдъза. Султанътъ, безъ да обажда на полицията, направо заповѣдалъ да запечататъ магазина. Последватъ многобройни арести. Нончо и баща му Калчо Стояновъ (тъ сж отъ Ресенско) ги затварятъ, осъдили ги на 101 година и ги пратили на заточение въ Синапъ. Пуснаха Нончо сега следъ 11 юлий, а баща му умрѣ тамъ. Азъ съ телеграма отъ София се научихъ, че е открита работата. Телеграмата бѣше отъ Орданъ попъ Ордановъ и гласѣше: „Васковата невѣста умрѣла“ (Василъ Стояновъ). Азъ разбрахъ, и по организационенъ каналъ избѣгахъ въ Кюстендилъ.

За цариградската банка и за солунската може да сж отишли до 800 лири, — споредъ моите изчисления.

Соколовъ и Мерджановъ бѣха влѣзли въ Одринско съ чета съ намѣрение да хвърлятъ ориентекспреса, но сепак се отметнали отъ тоя планъ.

II.

Започва се копаене подземенъ каналъ до солунската отоманска банка. — Участието на Борисъ Сарафовъ. — Влияние на задграничната революционна литература и особено на руските революционери. — Набавяне динамитъ за солунското предприятие. — Опитъ да се извърши подобенъ атентатъ и въ Одринъ. — Гарвановъ попрѣчва атентаторите да се сдобиятъ съ голѣмо количество динамитъ. Последните си набавятъ другъ динамитъ.

7. XI. 1908 год.

Солунскиятъ каналъ тогава бѣше готовъ половината — бѣше преустановена и работата, както бѣше уговорено, докато се свърши цариградската работа. Когато въ Цариградъ се случи нещастието, замаскира се въ Солунъ каналътъ и се напустна дюкянътъ. Взе единъ италянецъ безъ да подозира нѣщо.

Ние не знаехме, дали ще може да се поднови работата. Решихме, за да не се повтори цариградската афера, първомъ да туримъ на ржка динамита, че сепак да почнемъ да работимъ на канала.

Азъ дойдохъ въ София и тукъ бъше Орданъ попъ Ордановъ, главният инициаторъ на солунския атентатъ. Ние следехме работите на руския революционери. Борисъ Сарафовъ бъше вече падналъ. Орданъ попъ Ордановъ бъше сандиралъ Цончева и Михайловски, като имъ бъше изложилъ идеите си, какво македонскиятъ въпросъ е сложенъ, че ако не се нападнатъ европейските капитали, нѣма да може да се издействува нищо и пр. Цончевъ и Михайловски отказали, понеже то щѣло да биде вредно за българските интереси. Орданъ попъ Ордановъ замина за Женева да се срещне съ Бориса, да го склони да му даде пари, и второ, да се упознае по-отблизу съ руския революционери. Отива въ Женева и се запозналъ съ група руски социалисти и комунисти. Той имъ изложилъ мнението си, какъ мисли да действа въ Македония, и тѣ сѫ го настърдили и напълно одобрили плана му. Тѣ бѣха дали на Орце и революционни книги, подаръкъ намъ — отъ Жанъ Графъ „Анархията и умиращето общество“, на руски и френски, и отъ Крапоткина „La conquête de paine“, au jour après la Révolution“. Ние четохме тия съчинения. Имаше и други брошури: „Исторически писма“ на П. Лавровъ, прочутия социалдемократъ и др. Борисъ отъ Лондонъ се завърналъ и се срещналъ съ Орце въ Женева. Борисъ даде на Симеонъ Радевъ 15,000 фр. за издаване на „Mouvement macédonien“, на Орцета бѣ далъ 10,000 лева (Орце банкнотитѣ предъ мене ги брои), а бѣше далъ пари и на Вътрешната организация, още далъ лебедови револвери и патрони следъ като бѣше станало съгласието Давидовъ да влѣзе вътре. Орце дойде съ парите тукъ. Тогава

видѣхме, че не можемъ да се сравняваме съ рускитѣ революционери и се видѣхме нищожна групица безъ ржководни идеи; повече по инстинктъ работѣхме. Решихме да действуваме като малка група прямо на своя глава.

Орце отиде въ Солунъ съ намѣрение да пригответъ всичко, за да подновимъ работата. Той трѣбаше да наеме дукянъ близу до банката, ако е възможно сѫщия. Орце намира човѣкъ, нѣкой си Марко Иванъ Бошнаковъ отъ гр. Охридъ, за да наеме бакалница. Дадохме му 100 лири, за да си нареди по-приличенъ дукянъ, споредъ улицата, която бѣше по-добра, да си нареди шкафове, да има всичко, конякъ и пр., за да се изпълни дукянътъ. Наемътъ се покриваше отъ печалбитѣ. Това стана. Главно бѣше да се осигуримъ най-първо съ динамитъ. Борисъ бѣше обещалъ на Орце 1000 килограма динамитъ, освенъ даденитѣ десетъ хиляди лева. Борисъ го бѣше купилъ чрезъ Тюфекчиева и Д. Ляповъ отъ Белгия. Тоя динамитъ трѣбаше да мине презъ Марсилия, а отъ тамъ чрезъ компанията Freycinet трѣбаше да се стовари на митницата въ Деде-Дгачъ. За опитъ се прати първомъ едно буре, и то въ видъ на материалъ за филоксера. Митнишкитѣ власти го пропустнаха, и ние го получихме, стотина килограма динамитъ. Ние бѣхме сигурни, че и остатъка ще получимъ по тоя путь. Затова пратихме четника Димитъръ Мечевъ (отъ Велесъ), опитенъ четникъ (работилъ дѣлги години съ Гоце Дѣлчевъ въ Пирина и Перистера), да отиде въ Одринъ и да заеме единъ дукянъ близу до австрийската поща, за да почне оттамъ да копае лагъмъ, за да дигнемъ на въздуха и австрийската поща въ Одринъ. Манджуковъ остана въ Пловдивъ за да води кореспонденция съ Женева и Парижъ (съ Бориса), да се разправя съ Тюфекчиева заради динамита и да кореспондира съ всички насъ. Азъ отидохъ въ Кюстендилъ да се погрижа да препратя

едно количество (60 кил.) сжцински нобеловъ динамитъ, откраднатъ отъ една кариера въ Ямболско, попадналъ въ ръцетѣ на Сарафовия комитетъ и сене складиранъ отъ последния въ една частна кѫща.

Димитъръ Мечевъ стоя въ Одринъ отъ априлъ до ноемврий 1902 год.

Вътрешната организация бѣше уведомена чрезъ представителите си въ София, Туше Дели Ивановъ и Димитъръ Стефановъ, въ смисълъ, че подобни акции ще се предприематъ отъ насъ въ Солунъ. Динамита чакахме отъ априлъ до ноемврий. Той пристигналъ въ Марсилия. Най-сене отъ компанията Freycinet отъ Цариградъ получихме карта, съ която ни подканяше да си дигнемъ стоката, която била пристигнала въ Деде-Агачъ. Намѣрихме единъ контрабандистъ влахъ (цинциаринъ) за да ни извади стоката съ условие да му дадемъ 50 наполеона напредъ и 50 наполеона сене. Влахътъ бѣше вълични отношения съ Сарафова, бѣше добъръ, посветенъ въ дѣлото човѣкъ. Орце отиде въ Деде-Агачъ, отива въ митницата — нищо нѣма, а влахътъ избѣгалъ, динамитъ билъ изваденъ и депозиранъ въ една кѫща, и то, както сене се разбра, по указанието на Гарванова. Гарвановъ е билъ личенъ приятель съ влаха. Следъ това дохожда Михаилъ Герджиковъ отъ Одринско, влиза преобрѣченъ като попъ въ Деде-Агачъ и взима отъ деагачкия ржководителъ динамита и си го занася въ Одринско. Всичко туй се извѣршило тайно отъ насъ по нареддането на Гарванова. Цельта на Гарванова е била да осути едно наше прибързано действие. Герджиковъ нищо не е знаялъ; писали му: „Ела да си вземешъ динамита,“ и той, жъденъ за такова нѣщо, дохожда и го задига. Ние между туй търсимъ влаха и го държимъ отговоренъ. Вторитѣ 50 наполеона му билъ броилъ Гарвановъ. Той му е говорилъ като нашъ началникъ, отъ

наше име, да складира динамита въ известно място и да си замине. Влахътъ се именува Алексионъ. Доказа се това съедно писмо до Тюфекчиева.

Следъ като пакъ се осути за насъ тая пратка съ динамитъ, ние повикахме Димитъръ Мечевъ отъ Одринъ, гдето той бъше наелъ единъ малъкъ дукянъ, въ който продавалъ трици, жито, оризъ и пр., да си дойде въ София. Въ София дохожда и се залавяме да пренасяме ония 60 килограма динамитъ отъ Кюстендилъ. Нобеловиятъ динамитъ е въ пакетчета и прилича досущъ на жълтъ хайверъ. Едно момче, велешанче, служеше на линията Бълградъ-Цариградъ въ спалните вагони (*Wagons-lits*). На гарата въ София ние всъки пътъ му оставяхме въ патронташъ до 5 килогр. динамитъ, окачвахме го въ нуждника, въ долапчето. Въ Цариградъ той излиза като служащъ въ железнницата съ форма, излиза по-късно, следъ пътниците. Полицията не се съмнява въ него, и така той занася динамита въ шантана „*Palais de cristale*“ въ Пера и го предава на една чехкиня, Мария. Тая Мария е била въ София по-напредъ келнерка въ ресторантъ Батембергъ, гдето останала длъжна та си заложила тукъ пръстенъ, златенъ кръстъ, креватъ, възглавници и пр. Съ нея се познаваха нашите отъ тукъ. Велешанчето, по име Миланче, ние го упътихме къмъ тая Мария. Тя, следъ като единъ-два пъти така ни услужи, изяви желание да и откупимъ заложениетъ нѣща, и ние ги откупихме и ги изпроводихме. По този начинъ изпратихме всичките 60 кгр. динамитъ, който Мария криеше у себе си. Следъ това Орце дохожда отъ Солунъ въ Цариградъ, купува риба, и въ варели подъ видъ на риба (сардели) препраща динамита въ Солунъ, въ тенекиени кутии подъ рибата, въ нѣколко варели. Азъ стояхъ въ Кюстендилъ и чакахъ друга пратка до 100 килограма мелинитъ, който Тюфек-

чиевъ по заповѣдъ на Бориса ни предаде въ София. Той го продавалъ по 8 лева килограма; Борисъ го бѣше платилъ. Гоце Дѣлчевъ бѣше въ течение на всичкитѣ тия наши работи. Гарвановъ често е рапортиралъ на Гоце, че ужъ ние постоянно сме агитирали противъ Организацията. Гоце винаги се влияеше, той бѣше съ добро сърдце. Единъ пътъ ни каза: „Азъ по душа съмъ анархистъ, по убеждение социалдемократъ, а по дѣла революционеръ“. Искаше да ни каже, че той ни симпатизира, но че е ангажиранъ съ революционното дѣло, съ Организацията, та не може въ всичко да ни подържа. Той често се подаваше ту на влиянието на Гьорче Петровъ, ту на Туше Делиивановъ и др.

Като стигнаха 60-тѣ килограма динамитъ, Орце казалъ на Гарванова, че имаме вече динамитъ, и ако иска, да дойде да го види. Ние въ София пъкъ казахме на Дѣлчева, че имаме 100 килограма мелинитъ, полученъ отъ Тюфекчиева чрезъ Бориса. Нарочно му казахме щото и той и Гарвановъ да знаятъ, че имаме динамитъ, сиречъ, че не сме съ свързани ржце, че можемъ да действуваме. Гарвановъ писалъ на представителитѣ, че имаме динамитъ. Тѣ повикаха Димитъръ Мечевъ и му казали, да на бързame съ нѣкои действия до 1. априлий 1903 г., защото Организацията била поръчала пушки и патрони и др., които до 1. априлий трѣбвало да се внесатъ. Това е говорено на Мечева презъ ноември 1902 г. Ние се съгласихме ди чакаме до 1. януари, но съ условие да ни броятъ 250 наполеона, за да се подържаме до тая дата. Тогава Дѣлчевъ и представителитѣ изброяватъ на Мечева отъ Мисъ Стоновитѣ пари 250 лири. Мечевъ ги донесе въ една кърпа у дома, и азъ съ него ги преbroихме. Направихме съглашението. Гарвановъ между туй не преставаше да хули нашитѣ другари въ Солунъ, а тѣ отъ друга страна бѣха до край озлобени

противъ него заради 1000-тъ килограма динамитъ, за които отлично бѣхме разбрали, че то е на Гарвановъ работа, но не ни изнасяше открито да го изявимъ, па и нѣмахме доказателства. Отношенията бѣха станали настегнати до убийство. Ние заявихме на Гоце и на представителите на Гарванова, че ако се случи нѣкой отъ нашите другари да падне убитъ отъ човѣкъ на Организацията, ние само тѣхъ ще държимъ отговорни и тѣхъ ще убиемъ.

III.

Работата съ изкопаването на канала до солунската отоманска банка се засилва. — Шатевъ и тукъ деятелно участвува. — Гарвановъ и Груевъ не успяватъ да предотвратятъ намислената опасна акция на заговорниците. — Последнитѣ пристжпятъ къмъ изпълнение на своя планъ.

Шатевъ първомъ запалва парахода „Гвадалквивиръ“.

Дойде месецъ януарий. Мелинитътъ, 100 килограма, бѣше въ Кюстендилъ. Презъ януарий го пренесохъ до Кочани съ чета, а отъ тамъ Тодоръ Органджиевъ, който стоеше въ Велесъ, извиканъ отъ мене, дойде въ Кочани и го дигна въ чували съ оризъ та го докара въ Велесъ. Отъ тукъ го изпратиха въ тенекии, ужъ зейтинъ (има сѫщата тежестъ като зейтинътъ), право въ Солунъ.

Като видѣхме, че повече динамитъ не ще имаме, решихме да се ограничимъ само съ Солунъ. Тогава вече се почна копане на канала, отъ който една частъ бѣше изкопана откъмъ новия магазинъ. Когато се копаеше първиятъ каналъ, земята се изнасяше въ пакети отъ книга, турени въ сандъкъ, и ужъ като боклуку се хвърляше въ морето. Сега, при копането на втория каналъ нѣмаше нужда да се изнася пръстъта навънъ, защото новиятъ каналъ се съедини съ стария, та въ стария каналъ се трупаше пръстъта отъ новия. Когато се напълни стариятъ каналъ, земята, що артисваше, я

тъпчехме въ мазата (зимника) на дукяна, гдето бъха нобеловият динамит и отдълно мелинитът. За случай, че полицията би подушила и би се явила да обискира мазата, гдето се работеше и гдето винаги имаше двама души, ние бъхме турили 5 килограма мелинитъ въ стария каналъ въ едно шише; свързано чрезъ фитилъ съ новия дюкянъ. Тоя фитилъ гореше 50 с. м. въ минута. Гоце ни даде тоя фитилъ съ капсули, гърмяще сребро една кутия и още няколко петарди. Отъ тоя „червенъ фитилъ“ поставихме. Въ случай, че полицията би доближила до мазето, отъ мазето би запалили фитила, за да изгърми мелинитътъ въ стария каналъ, та да направи шашарма, да спре полицията, за да има време нашиятъ човекъ въ мазето да замъкне съ себе си нобеловия динамитъ до основите на банката. Вече бъхме дошли до нея, оставаше да се направятъ разклонения, да се стъкми и мелинитътъ въ тенекия съ капсули, съ фитилъ и пр. та да запали съ кибритъ динамита (нобеловия), да хвърли на въздуха банката и, разбира се, и самъ да загине. За това бъше онова шише съ динамитъ въ стария каналъ.

Тъ почнаха да довършватъ канала презъ февруари 1903 г. Азъ заминахъ за Солунъ на 18 февруари. Заминахъ презъ Одринъ съ чуждъ пасапортъ по желѣзницата направо въ Солунъ. Тамъ вече се работеше, — бъха събрани другаритъ. Петъръ Манджуковъ и Дим. Кошчановъ бъха останали въ България. Нямаше нужда отъ повече хора, а тъ бъха по-предприемчиви хора, които можеха да образуватъ отдълна група. Мечевъ временно бъше въ София, понеже бъше поизвестенъ на турцитъ.

Въ Солунъ азъ отивахъ ужъ да държа зрълостенъ изпитъ въ гимназията подъ име Георги Манасовъ (като Павелъ Поцевъ бъхъ вече държалъ зрълостенъ

изпитъ). Стояхъ тамъ и работихъ въ канала. Презъ мартъ месецъ случайно копаеха канализация презъ сжщата улица покрай банката. Много се бояхме, да не би да се открие нашиятъ каналъ, който бъше на дълбочина $3\frac{1}{2}$ метра, но за щастие каналътъ за геризитъ се копаеше на 2 метра дълбочина. Ние бързахме,—колкото тъ приближаваха съ гириза до канала, толкова ние бързахме да свършимъ канала до банката. Въ туй време, презъ мартъ, въ европейските вестници се яви съобщение, чо македонски дейци тъкмятъ въ Македония атентати противъ европейските капитали. Узнали бъха отъ софийски източникъ, отъ хора, които насъ ни познаватъ и съ бъбрили нѣщо предъ европейски кореспонденти. На турцитъ не минаваше презъ ума, че ще минираме банката, ами си мислили, че както арменцитъ ще напълтаме въ банката, та правителството тури силна стража около нея. Въ това време, сръдата на мартъ, презъ страстната недѣля, ние вече бъхме поставили динамита и мелинита въ тенекии, всички нагласени съ фитили. Оласявахме се много да чакаме, едно че влагата можеше да обезсили особено нобеловия динамитъ, отъ друга страна рискътъ бъше голъмъ, а уговорения съ Организацията срокъ за чакане изтичаше. Почакахме още 15 дена, да мине великденътъ, и решихме да пристъпимъ къмъ дѣлото.

Мечевъ още на 16 мартъ бъше пристигналъ. Даме Груевъ бъше неговъ старъ познатъ. Мечевъ и Даме бъха интимни приятели. Даме го питалъ, какво става вашата работа, а Мечевъ му казалъ, че всичко е готово и че нищо вече не може да попрѣчи на работата. Даме казалъ на Гарванова и на другаритъ отъ Ц. К. Тогава Гарвановъ повиква Орданъ попъ Ордановъ (Орце) и му обещава 1800 лева за да свършимъ и намисленото въ Одринъ та да отиде веднага. Даме билъ казалъ на Ме-

чевъ, да отложимъ атентата до подиръ въстанието, като последенъ ударъ за Европа. Мечевъ му отговорилъ, че той като познава, доколко е въорженъ народътъ, не върва, че едно въстание е спасително, напротивъ, то ще докара да се разорятъ районите, и за това той не е за никакво въстание. Даме му отговорилъ, че споредъ него по-добре е да се отложи атентатътъ, а знае, че той не може това да ни го наложи. Гарвановъ, като е предлагалъ на Орцето 1800 лева за да отиде въ Одринъ, не е смѣялъ нищо открито да съветва както Даме. Орце хладно отговорилъ на Гарванова, че ние нѣмаме намѣрение да почваме нова работа въ Одринъ и че се страхуваме и това дѣло да не се осути. И наистина се страхувахме и то най-много отъ Гарванова, да не би да се разгласи работата.

Оставаше да си направимъ плана за атентата. Азъ и Мечевъ, докато бѣхме още въ София, преди да тръгнемъ, попитахме единъ нашъ македонецъ, който добре разбираше европейската дипломация, какъ мисли той относително нашия планъ (общо говорено). Той се произнесе одобрително: тамъ е, каза той, болното място на Европа — европейските капитали. Попитахме го, на коя държава е най-добре да се пакости. Той, като ни описа, какъ сѫ разположени европейските държави, каза, че най-много прѣчатъ Русия и Австрия на нашите работи, макаръ че сѫ най-заинтересувани, та ако бихме засегнали тѣхните капитали, тѣ пакъ нищо нѣма да направятъ, защото нѣматъ намѣрение да измѣняватъ работите въ Македония. Приведе ни за примѣръ случките съ убийството на руския консул. Русия можеше тия поводи да използува, ако да е имала намѣрение да прокарва реформи и пр. Сѫщо и Австрия. За това препоръчваше да се закачатъ интересите на другите освенъ на Англия, понеже Англия, макаръ че силно

симпатизира, е сама, безъ съюзници, та не ще излъзе сама. Оставаха Франция, Италия, малка Белгия и др. Ние разсъдихме, че Франция най-много може да повлияе и да склони и Русия негли да действува. Затова решихме да изгоримъ единъ французки пароходъ. Нашиятъ съветникъ, когато дойде дума за Франция, искаше да ни каже да не закачаме и нея.

Следъ това съвещание като се прибрахме въ Солунъ, заедно съ другаритъ решихме да почакаме, когато дойде французки пароходъ на *Message Maritime*, да го запалимъ и единъ денъ следъ туй и банката да дигнемъ на въздуха. Понеже нѣмахме много динамитъ на ржка, нѣмаше нужда отъ всички другари отъ велешката група. Затова писахме на другаря Кощановъ, който искаше да дойде да вземе участие, да си седи въ България, понеже нѣмаме динамитъ, и ако дойде само така, безполезно ще си умре. А и на велешките другари, които сѫщо тъй искаха да дойдатъ, отговорихме сѫщо—на Тодоръ Органджиевъ, Илия попъ Ордановъ (братовчедъ на Орце) и Алекси Миновъ, наречанъ „Каникотъ.“ Пратихме имъ десетина килограма мелинитъ съ нуждното да хвърлятъ на Тополката на моста желѣзницата, ако желаятъ и тѣ нѣщо да извършатъ.

Азъ пожелахъ самъ да свърша работата си съ парохода. На 15 априлий дойде пароходъ „Гвадалкивири“ отъ компанията *Message Maritime*, и азъ взехъ 11 килограма мелинитъ, скрихъ го въ куфера си, зашито добре, маскирано, и отидохъ на митницата, съ цигара въ уста. Бѣхъ намислилъ, въ случай че на митницата биха се усъмнили и биха почнали да разрѣзватъ и да видятъ мелинита, да запаля фитиля та и азъ и полицейскиятъ да бѫдемъ хвърлени на въздуха. На края на фитиля, за да се запали сигурно, имаше малко нобеловъ динамитъ, който лесно се запаля. Отидохъ на митницата,

не му дадохъ на митничарина да види, каква е тежестъта на куфера, отворихъ го: „буйрунъ ефенди.“ Той погледна набити ризитѣ отгоре и — нищо. Затворихъ куфера и се качихъ на лодката за парахода на 11 часа. Следъ половинъ часъ тръбваше параходътъ да тръгне. Настанихъ се въ стая № 7 (кабина въ I. кл., за която платихъ 45 franca за до Цариградъ, съ храна). Тръбваше да бжда самъ и затова потърсихъ такава кабина. Щомъ се намѣрихъ въ кабината, заключихъ вратата, разсъкохъ капацитѣ въ куфера, извадихъ парчета съ динамитъ, който бѣше въ платнени кесета като кутии та ги натуряхъ една вързъ друга въ една бошча, — кърпа отъ бѣлъ, хубавъ лененъ платъ. Взехъ динамита въ ржка. Разбрахъ, като слѣзохъ въ парахода, че по-долу отъ морското равнище не мога да слѣза, а целъта бѣше да се продупчи параходътъ и да потъне. Затова решихъ да запаля парахода и сложихъ динамита на едно скрито място до салона, гдео се обѣдва, при кабинитѣ на служащите близу до машинитѣ, които сѫ тамъ покрити съ решетка. Динамитътъ се опираше на самия мястъ на парахода (страниците) до желѣзата. Тъкмо бѣше време за обѣдъ. Единъ отъ служащите се разхождаше тамъ. Мислѣхъ си да не би да е нѣкой много храбъръ човѣкъ та да не би да се затече да дръпне фитила, когато го види, че шуми — гори. Фитилътъ бѣше дълъгъ единъ дециметъръ. Параходътъ бѣше вече тръгналъ и измина малъкъ Карабунаръ. За $1/2$ часъ щѣше да излѣзе отъ пристанището, а азъ искахъ всичко да се свърши въ самото пристанище, за да има възможностъ да се спасятъ пасажеритѣ (нашиятъ съветникъ препоръчваше по възможностъ да не се правятъ човѣшки жертви). Почекахъ да се отдалечи служащиятъ, докато отиде до салона, и съ цигара подпалихъ върха на фитила, на който за сигурностъ имаше нобеловъ динамитъ. Азъ

хванахъ противоположния коридоръ и динамитът изгърмѣ, като се отдалечихъ на 5 крачки. Бѣхъ решилъ да загина и азъ; не можехъ да зная, че ще ми се удаде случай и толкова да се спася. Гърмежътъ бѣше много силенъ. У всички пасажери въ първа класа и служащите около машинитъ се яви на лицето имъ кървь поради газоветъ, като че ли съ игла лицето бѣ изрѣзано на рѣзки. Динамитътъ продупчи коритото на паракода и отвори дупка като половинъ прозорецъ, а отъ друга страна запали машинитъ — маслото се запали, изгорѣха гумите и отъ тамъ се запалиха машинитъ. Следъ 5 минути паракодътъ взе да гори, пламъкъ се яви на палубата тъкмо гдето бѣше изходътъ. Паракодътъ веднага изтъкна жълто знаме и черно, на половина обесено, и взе продължително да свири.

Капитанинътъ заповѣда всичките пасажери да слѣзатъ, най-напрѣдъ да слѣзватъ пасажери отъ I класа въ две спасителни лодки отъ дветѣ страни на паракода. Азъ слѣзохъ въ една лодка заедно съ две жени, двама французки кюрета (попове), а другите отъ I кл. въ другата лодка. Следъ това за другите пасажери се спуснаха други лодки. Пасажерите отъ I. кл. бѣха въ най-голѣма опасностъ, тѣ не можеха отъ I. кл. да излѣзватъ по лестницата за полубата заради огъня, а излѣзохме презъ едни прозорци.

Пристигна наскоро и отъ турската флота лодка съ войници, която ни прибра въ своята лодка. Дойдоха и други още много лодки отъ пристанището. Не се същаше никой, че има покушение; разбраха, че е станала експлозия на казанитъ.

Една жена, слаба, отъ газоветъ и детонацията бѣше паднала въ несвестъ, та нея на отдѣлна лодка отведоха въ французката болница. Онзи служащъ, който се разхождаше и за чийто животъ азъ се опасявахъ

когато се подпали, по нещастие пострада. Една дъска го ударила по ржката та му бѣ счупила ржката, която бѣ увиснала. Той после се яви въ военния сѫдъ да свидетелствува, и тогава узнахъ, че се казвалъ Ricard. Това бѣха пострадалите отъ експлозията.

Отъ пристанището дойде едно паравадче съ турумба та съ сладка вода да гаси (параходчето „Port de Salonique“, носеще прѣсна вода на военните паравади и пр.). Единъ матросъ, останалъ при машините, понеже мястото на изхода се затвори та той презъ единъ прозорецъ викаше „je suis perdu“ (загубенъ съмъ) и тѣ обърнаха него да спасяватъ и го спасиха. Като дойдоха други лодки, азъ се прехвърлихъ въ други лодки, — размѣнихъ две-три и нарочно отидохъ въ една лодка, въ която бѣше турскиятъ приставъ (commissaire) и Jigag, секретарътъ на французкия консулъ Стегъ. При тѣхъ бѣше по-сигурно. Азъ попитахъ секретаря, защо не гасятъ паравада, а той ми отговори, че е вече късно, а трѣбва да се спаси тоя човѣкъ — тая жертва. Тъкмо тогава дойде консулътъ Steg, много разяренъ, и питаше секретаря отъ своята лодка, що има. Секретарътъ му каза, че ако да бѣше пукналъ казанътъ, трѣбвало би два часа да се минатъ, докато се запали паравадътъ. Освенъ туй, казваше му, що търси тая дупка на паравада, очевидно е, че тукъ имаме работа съ експлозивъ. Французитъ веднага схванаха, а турцитъ и народътъ все още повтаряха „казанъ патламишъ“. Следъ това голѣмитъ мачти, които горѣха, паднаха въ водата. И азъ заедно съ други пасажери, съ двама матроси и единъ турчинъ, чиновникъ, види се, на агенцията, отидохме въ компанията, где то ни взеха имената и ни казаха: „елате утре да си вземете парите“. Пристанището бѣше напълнено съ публика. Излѣзнахъ отъ агенцията свободенъ и отидохъ та се установихъ въ хотелъ Partenon,

заедно съ единъ другъ пасажеръ, гъркъ, струва ми се (отъ III. кл.).

IV.

Заговорниците продължаватъ своето дѣло — миниратъ желѣзнопътнъ мостъ, повреждатъ газовото освѣтление на града, запалватъ бомба въ градината на лѣтния театъръ „Алкамбра“, хвърлятъ бомби по улицитѣ, бомби противъ войската и пр., а на 16. IV. хвърлятъ банката на въздуха.

Вечеръта на 15. IV. споредъ плана трѣбаше да се срути желѣзницата на малкия мостъ между старата и новата гара, на линията Jonction—Salonique—Constantinople. Димитъръ Мечевъ, най-изкусенъ въ дигане на въздуха релси, бѣше се наель съ тая работа. Миланъ Арсовъ (ученикъ отъ IV. кл., родомъ отъ Велешко) и Илия Тръчковъ (пакъ велешанецъ, свършилъ бѣше VI. кл.) бѣха отредени да му помогатъ. Тѣ бѣха взели 3 килограма мелинитъ съ петарди (не съ фитили), и понеже тамъ извиваше линията, бѣхме увѣрени, че желѣзницата ще падне. Пуква, релсите се счупватъ, а желѣзницата не пада, — динамитът е билъ малко за тежината на локомотивата. Тѣ въ тъмнината се отдалечаватъ отъ тамъ. Прозорците на вагоните се бѣха изпочути.

Полицията се раздвижи, разбра се, че има вече комити. Мечевъ съ другарите си се прибиратъ всѣки у дома си.

Утринъта на 16. IV. съмна, — опредѣлениятъ денъ за атентата на банката.

Още на 15 Орце бѣше влѣзналъ въ избата да стои тамъ до 16 вечеръта, когато вече ще запали фитилитъ, следъ като угаснатъ лампитъ. Преди два месеца и повече Дѣлчевъ бѣше срутилъ моста на линията при Ангиста та публиката се бѣше наплашила и се

прибираше рано ; следъ 8¹/₂, веч. по европейско време вече улиците опустяваха. Затова решихме покушението да стане между 7—8 ч., докато има още свѣтъ. За угасването на лампите крояхме, ако имахме повече динамитъ, да влѣземъ при резервоара на газа, да запалимъ резервоара та да изгорятъ и околните фабрики. Трѣбаше да се жертвуватъ и повечко хора отъ насъ, още три лица. За тамъ трѣбаше най-малко 20 килограма мелинитъ. Затова се реши друго: подъ моста при сѣрската гара да се счупятъ съ 2 килогр. мелинитъ желѣзните тръби за вода и за газъ. Мостът е низъкъ. Кирковъ се нае съ тая работа. Оставилъ фитила по-дълъгъ (2 дец.), слиза подъ моста и се отдалечава. Веднага изгасватъ лампите. Ние мислѣхме, като се запали въздушниятъ газъ при трѣбата, ще отиде то до резервоара и ще запали резервоаритъ. Казватъ, че единъ белгиецъ при резервоара затворилъ съ ключове контакта съ резервоара та не стана туй, а само лампите моментално въ цѣлия Солунъ изгаснаха.

Другите другари по тоя знакъ трѣбаше веднага да действуватъ. Орце въ мазето, щомъ презъ прозорци тъкъ на избата видѣлъ, че изгаснали лампите, вече започналъ. Миланъ Арсовъ отива въ лѣтния театъръ Алхамбра, покрай морето, и щомъ угасватъ лампите, цѣлата публика взела да ржкоплеши, като мислѣли, че е случайно угасване. Тогава Арсовъ съ цигара запалва на масата си бомбата, която ималъ съ себе си (бомба съ 1. килогр. мелинитъ, обвитъ съ стоманени пръчки-тель, съ фитилъ, дълъгъ 2 дец., съ нобеловъ динамитъ на края). Щомъ въ тѣмнината взелъ фитилъ да гори и да пръщи, публиката почнала да бѣга, па и самъ Арсовъ успѣлъ да се отдалечи. Ималъ е членъ фитилъ, който не гори тъй бѣрзо като червениятъ, — има време до 20 крачки да направи човѣкъ. Нарочно

се оставяше дълъгъ фитилъ за да нѣма човѣшки жертви. Само единъ келнеръ падна убитъ. Детонацията въ открыто (то е въ градина — вънка има само сцена), не е опасна. Илия Трѣчковъ следъ това отива на австрийската поща, ужъ писмо ще дава, но то било следъ 7 часа и била вече пощата затворена. Искалъ е да влѣзе и да изгърми вътре съ бомба. Затова отива на главната улица, гдето минава трамвайната линия, и застава между публиката, и следъ като лампите изгаснали, хвърля две желѣзни бомби. Тѣ бѣха отъ кюстендилската фабрика; 25 бѣхме взели съ капсули, и тѣ бѣха минали презъ Цариградъ по сѫщия каналъ — презъ Мария, дойдоха празни, напълнихме ги съ бертолетова соль, съра и захаръ. Съ фитилъ е по-сигурно, а може и съ капсулъ, но по се предпочита фитилъ.

По сѫщата улица предъ хотелъ „Egypte“ Д. Мечевъ хвърля въ публиката пакъ две бомби. И на дветѣ мѣста бѣха паднали убити и ранени.

Кирковъ Константинъ, следъ като извѣршилъ това на моста, дохожда по линията до „Grand hotel“ и предъ него хвърля една бомба между хората, които въ паника бѣгатъ, тичатъ. Дим. Мечевъ и Илия Трѣчковъ имаха си повече отъ 40 бомби, но отъ другъ видъ, отъ мелинитъ съ стоманени пржчки. Следъ като бѣха хвърлили тия бомби, тѣ се прибиратъ въ кѫщата си, гдето сѫ имали и бомбитѣ. Кѫщата бѣше на кьшето между главната улица съ трамвайната линия и улицата, която води къмъ входната врата на Топхането на кьшче. Георги Богдановъ, братъ на Тодоръ Богдановъ (той остана въ Велесъ), хвърли една бомба предъ прозорците на гръцкото кафене „Ноия“, мелинитна бомба, следъ което и той си отива въ кѫщи.

Около петъ минути следъ изгасването на лампите Орцето хвърли банката на въздуха. Понеже фитилитѣ

съ били доста дълги (14—15 метра), имало е време да излъзе отъ дукяна и да спусне железните сторове, след което бърже се изкачва въ горния етажъ на банката и съобщава на семейството на директора веднага да се спасява, защото следъ петъ минути банковото здание ще бъде хвърлено на въздуха. Орце успѣва подиръ всичко това да си отиде въ къщи.

Димитъръ Мечевъ и Тръчковъ тогава захващатъ отъ прозорците си да хвърлятъ бомби на улицата. Дохъдва веднага войска отъ 17 полкъ, командувана отъ Хасанъ Ефенди, арабъ-бинбashi. Следъ като хвърлили първата бомба, бинбашията съ войската разгонилъ публиката да бъде далечъ отъ къщата. Самата войска почва да стреля въ прозорците; нашите отъ вътре не се показватъ на прозорците, ами хвърлятъ изъ вътре, снишени, отъ цѣлия горенъ катъ, отъ салона и пр. Отначало паднали 12—13 войника, а сепаке бинбашията се досетилъ, та когато бомбата паднала и фитилътъ още шурти, извиквалъ на войниците да лѣгатъ, и така експлозията не ги досегала вече. Сражението се продължило до зори, а отъ улицата и отъ срещните къщи, войници постоянно стреляли. Следъ като и последната бомба похарчили, тѣ съ били убити, като нарочно се изложили, види се, на изстрелите. Къщата следъ това е била затворена, а ни една бомба после на съда не показаха.

Владимиръ Пинговъ същата вечеръ предъ самата врата на Топхането хвърлилъ една бомба и тамъ е билъ застрелянъ отъ войниците. Кирковъ и Орцето стояли у дома си.

V.

На 17. IV. Орцето хвърля бомби отъ балкона на квартираната си и се самоубива. — Масово избиване на българи отъ разяреното турско население. — Опити за нови атентати продължаватъ. — Залавянето на Шатевъ и докарването му предъ валията. — Шатевъ се самопризнава предъ съда. Затварянето му въ Беязъ-куле.

8. XI. 1908.

На следния денъ, 17 априлий следъ обѣдъ, Орцето отъ балкона на кжщата (кжща на Антонио Пепе, срещу католич. черква) хвърля бомба, и това дава знакъ да се стече войска, която се движеше изъ всички улици. Дохожда войската. Орце хвърля още отъ втория етажъ две-три бомби и следъ това се застрелва съ револверъ. Войниците се втурнали да измушкатъ тѣлото му, но Командуващиятъ Арабъ бинбashi ги спрѣлъ като имъ казалъ, че трѣбва да взематъ примѣръ отъ тоя неустранимъ герой. Помислиха, че ще се повтори вчерашното и настана паника. Чаршията се затвори. Тогава турцитѣ се наежиха и почнаха да колятъ когото срещнатъ по улиците, българи, гъркомани и други въ Вардарската махала. Миланъ Арсовъ е билъ свидетель, когато носили труповете на българските гробища, той ги броялъ и наброилъ до 65. Ако е имало още 4—5 гърци и 4—5 евреи, всичко значи до 75 души.

Дсанъ Фехми паша, валията (сега министъръ) е ходилъ по улиците и е молилъ башибозуците (граждани) да не колятъ, защото ще биде зле и за турската държава. Той успѣ да спре тѣлпите, да не се втурнатъ върху населението. Още въ зори на 17 полицията се разпореди да се арестуватъ всички българи (по-възрастни мжже) въ Солунъ. Отъ кжщите и отъ ханищата ги довеждаха въ правителствения домъ съ бой, тамъ имъ взимаха само имената бѣрже-бѣрже. По 20-тина души,

записали ги, препращаха въ единъ съседенъ дворъ. Докато да минатъ презъ коридорите, за да дойдатъ въ двора, въ едно каре наредената въ коридорите войска всички удря по глава съ прикладите на пушките и съ цепеници. Всички българи пристигаха въ двора съ големи викове и писъци, съ разцепени глави, кой повече кой по малко. Азъ бяхъ тогава арестуванъ въ полицейския домъ, бяхъ очевидецъ на тая покъртителна сцена и ми беше много тежко, че азъ бяхъ тъй също отъ виновните. Единъ старецъ предъ масата на полицейския, когато го запитаха, какъ се казва, уплашено отговори на български, и полицейскиятъ, разяренъ, че отговори на български, толкова силно го удари нѣколко пъти по лицето, че той падна въ несвестъ и тъ съ ритници предъ моите очи го умрътвиха. Той умре по-скоро отъ страхъ. Той си държеше въ една кошница цвѣтя, види се е продавалъ цвѣтя отъ градините. Сетне го дигнаха и го занесоха въ италиянската болница, ужъ умрълъ отъ слънчевъ ударъ.

Кирковъ до 8 ч. сутринта е останалъ у дома. Понеже на 17 се движеше много войска, чакалъ е по подходенъ моментъ за да извърши нѣщо по-серииозно съ нѣколкото бомби, които е ималъ у себе си. На 18 раната се облѣкълъ въ нови дрехи (купилъ ги нарочно), съ цилиндъръ (носѣше инакъ фесъ), отива въ телеграфната станция, ужъ да даде телеграма. На вратата часовий съ щикъ му казва, че не може да влезе. Тогава той изважда бомбата за да я запали тамъ за демонстрация, но въ туй време часовоятъ го промушва същика си и той издъхва. Промушенъ беше въ лѣвата страна съ щикъ. Сетне донесоха тѣлото му въ правителствения домъ и ме попитаха, кой е този. Азъ казахъ, че това е тѣлото на Константинъ Кирковъ. Той беше около 26 годишенъ.

Имаше единъ Цвѣтко Трайковъ, близъкъ на Борисъ Сарафовъ; билъ му е нѣщо като тѣлохранителъ. Цвѣтко е родомъ отъ Битолско, дълги години е билъ въ София, повече отъ 40 годишенъ. Бѣше заразенъ отъ туберкулоза. Борисъ ни го препоръчка да му дадемъ подходеща работа. Въ плана ни бѣше да се убие и валията Хасанъ Фехми паша. Съ тая мисия натоварихме Цвѣтка. Той искаше да го убие преди атентата на стълбата въ правителствения домъ, когато валията слѣзе отъ колата. Ние не се съгласихме, за де не се раздивижи много полицията та да попрѣчи на атентата, а му казахме да свърши тая работа единъ два дена следъ атентата. Понеже предъ правителствения домъ следъ атентата стоеше войска и никого не пропускаше на близу, Цвѣтко намислилъ да убие пашата предъ лѣтната му вила, когато тръгне на пладне, за да иде въ правителствения домъ. Полицията, като го видѣла, че се върти наблизу тамъ, усъмнила се въ него и искала да го обискира. Цвѣтко избѣгалъ на известно растояние, запалилъ бомбата и седналъ върху нея. Така свърши той.

Азъ вечеръта на 15 останахъ въ хотелъ Parthenon. Взривътъ на желѣзницата нея вечеръ раздвижи полицията. И тя се разпоредила веднага, пѫтниците по всички хотели, докато не дойде полицейскиятъ въ хотела, никъде да не заминаватъ вънъ отъ града. Заранятастанахъ азъ и си търся паспорта отъ келнера. Той ми каза, че билъ у стопанина. Азъ настоявахъ, че трѣбва да замина, да ми се даде паспортътъ и искахъ да си заплатя. Казахъ му, че вчера останахъ отъ парахода и днесъ трѣбва да си замина. Стопанинътъ дойде и най-сетне ми каза, че имало разпоредба отъ полицията да не се даватъ паспортитѣ. Азъ му казахъ, че това разпореждане се отнася до пасажери, на които паспорта не сѫвизирали, а моя бѣше визиранъ на 15. като редовенъ.

Даде ми паспорта. Азъ тръгнахъ на скопската гара. Бъхъ добре облъченъ, не ме спръха и влъзохъ въ бюфета, ужъ изпращамъ нѣкого. Пихъ кафе и чакахъ да удари третиятъ звънецъ, хвърлихъ се въ вагона безъ билетъ, ужъ закъснѣлъ. На гарата инакъ търсятъ паспортъ и записватъ. Тръбваше да платя глоба 5 гроша. Целъта ми бѣше да отложа по възможность моето арестуване, за да могатъ другаритѣ ми да свършатъ всѣки, каквото е решилъ. Инакъ, щомъ ме арестуватъ рано, ще се сетятъ и за лицата, съ които съмъ другарувалъ. Когато азъ на другия денъ не се явихъ въ агенцията на дружеството, както бѣше казано на пътниците на парахода (на 8 часа сутринята), французкиятъ консулъ Стегъ веднага съобщилъ, че едно лице не се явило. Азъ бѣхъ записанъ „Георги Манасовъ“, съ паспортъ на единъ учитель, родомъ отъ нашия градъ, въ Кюстендилско. Усъмнилъ се, Фехми паша веднага телографически се разпоредилъ да се провѣрятъ всички пътници на треновете. Когато е дадена телеграмата, тренътъ е билъ въ Велесъ, види се. Едвамъ въ Скопье на гарата ме заловиха. Въ трена полицейскиятъ поисква винаги паспорта и записва името въ списъкъ. Телеграмата, ако е дошла въ Велесъ, докато да се провѣри списъкътъ, пристигнали сме въ Скопье. Още не слѣзълъ отъ купето, и вече влъзоха и ме извадиха. Взехъ да негодувамъ, що значи това, азъ съмъ пътникъ и пр. Комисарътъ ми каза, че валията иска да ме види и че съ сѫщия тренъ ще бѣда върнатъ въ Солунъ. Тренътъ въ Солунъ пристигва на 9 часа по европейски. Обикновено Солунъ въ това време е освѣтленъ, а сега бѣше тъмно, и на гарата лампите угаснали. Разбрахъ, че атентатътъ е станалъ, защото и банката горѣше и огънътъ се виждаше. Мене ме спрѣха въ участъка при гарата. До зори тамъ стояхъ и чувахъ бомбитѣ какъ пукатъ и гърмежътъ на

маузеровитъ пушки. Бѣха изгърмени до десетъ хиляди пушки няя нощъ. Щомъ пукна зората, съ единъ файтонъ двама полицейски ме закараха по главната улица въ правителствения домъ. Когато минавахме покрай кѫщата на Мечеви, видѣхъ кола съ вода и единъ, който миеше кръвъта по плочите на улицата. Въ правителствения домъ ме оставиха въ стаята на полицейския приставъ. Чекахъ до 10—11 часа да дойде валията. Той дойде и ме представиха на валията. Този ме попита, какъ се казвамъ. Казахъ името Георги Манасовъ. Отъ где си родомъ? Отъ Кюстендилъ — отговорихъ. Погледна ме и каза да ме отведатъ. Паспортътъ ми му биде показанъ отъ полицейския, когато ме питаше. Отведоха ме въ затворъ, въ времененъ затворъ въ самия правителственъ домъ (казватъ го тоя затворъ „Назаретъ“). Тоя затворъ е много лошъ, тъменъ, въ най-долния етажъ, най-грозниятъ въ Солунъ, гдето всички престъпници временно се затварятъ. До 6 дена никой не дойде да ме изпитва. Само нощно време два пъти ме изкараха предъ „Хайрединъ Пустиня“, началникъ на жандармерията (бившъ разбойникъ, албанецъ). Той ме пита само за името, какви езици знае, отъ кѫде съмъ дошелъ, но за парахода и атентата нищо не ме питаша. Съставиха актъ и съ тоя актъ ме извадиха предъ воененъ съдъ. На 21 априлий се явихъ предъ съда. Въ първото заседание бѣше и французкиятъ консулъ Стегъ и секретарътъ му отъ дѣсно, а отъ лѣво членовете на военния съдъ.

Прѣдседателътъ ми зададе въпроси. Първиятъ въпросъ бѣше относително биографичните данни, поиска, като пътникъ въ парахода, да кажа, какво знае, какъ стана експлозията. Азъ се сетихъ, че тѣ сѫ уверени, че азъ съмъ атентаторътъ, и затова казахъ на французки, за да чуе Стегъ: „Вие ме обвинявате по изграждането на парахода. Понеже това нѣщо стана подъ

французко знаме, на французка територия, затова само Франция има право да ме съди и само тамъ ще кажа“. Следът това изявление веднага се прекъсна заседанието. Стегъ разбра, че азъ се признавамъ и че желая да ме съдятъ въ Франция. Това бъше достатъчно за него, и той веднага си излъзе, види се, да долови на правителството си, че престъпникът е вече известенъ и заловенъ. Мене веднага въ една отъ стаите на военния съдъ ми турнаха на ръцетъ желъза (алки) и ме премъстиха въ Беазъ-куле, въ влажна стая, която скоро бъха измазали съ нова мазилка (мазилката бъше още мека като тъсто, та влагата бъше голъма). Затворът бъше до самият назъбени стени до кулата. Подътъ на стаята бъше безъ дъски, само една рогозка имаше.

По на 2—3 дена ме изваждаха предъ военния съдъ до 23 май. Стегъ не се яви, и отъ моята рекламация нищо не последва. Военниятъ съдъ съдѣше всички обвинени по атентата.

VI.

Залавянето и на заговорниците Георги Богдановъ, Миланъ Ярсовъ и Митко Бошняковъ. — Съдътъ всички осужда на смърть. — Пресъдата се замънява съ вечно заточение. — Осъдените следъ като престояватъ въ затвора Еди-куле три години, отиватъ на заточение въ Фезанъ. — Бошняковъ и Ярсовъ умиратъ въ Фезанъ. — Шатевъ и Богдановъ се освобождаватъ по амнистия въ 1908 г. и се завръщатъ въ Македония.

На 16. априли сутринъта бъха заловили и Георги Богдановъ, който бъше хвърлилъ бомба предъ „Нойя“. Той презъ нощта, следъ като хвърлилъ бомбата, прекаралъ у дома си. Къщата му бъше близу до кафе-нето Алхамбра, гдето Мил. Ярсовъ хвърли бомба, та полицията, като правѣла обискъ на българите, внезапно

влиза въ стаята му и въ куфера му намира два мелинитови патрона, нестегнати съ телъ, а само мелинитъ. Заедно съ куфера занасятъ патроните въ полицията и арестуватъ Богданова. Изваждатъ го предъ военния съдъ. Преди да го извадятъ предъ съда, бидейки ограниченъ въ отдѣлна стая, измъжчванъ отъ мисъль, какво ще последва, бѣше се малко побъркалъ. Когато го извадиха на лична ставка съ мене, говорѣше съвсемъ противоречиво. Питаха го „Зашо хвърли бомба въ Алхамбра?“. Мислѣха, че той е хвърлилъ бомбата. Той отговаря: „Миланъ хвърли въ Алхамбра“. — „Ами ти кѫде?“ — „Азъ въ Нойя“. Полицията веднага разбра, че има и единъ „Миланъ“. Понеже Богдановъ имъ каза, че Миланъ е отъ Велесъ, поради това всички „Милановци“, които се намиратъ въ Велесъ и въ Солунъ ги доведоха предъ съда. Комисарътъ Панайотъ, велешанецъ, турски службашъ, казалъ, че „Миланъ Арсовъ“ другарувалъ съ Орцето, съ мене, та всички други ги пускатъ. Милана Арсовъ намиратъ на 26 априлий въ Солунъ и го арестуватъ. За да се увѣрятъ, да ли сме въ сношение съ Ц. К. (понеже полицията знаеше, че Гарвановъ е замѣсенъ, но нѣмаше факти), попитаха Богданова: „Познавашъ ли Гарванова?“ — „Не познавамъ Гарвановъ, но познавамъ единъ Гарвановъ, когото ние искахме да убиваме“. Единъ пътъ заради ония 1000 килограма динаминъ ние — Кирковъ, Орцето, Мечевъ и азъ се препирахме; тъ искаха да се отмъсти на Гарванова. Азъ бѣхъ противъ та най-сетне се отказаха отъ тая мисъль. Богдановъ това слушалъ и го избѣбри. Богдановъ още казалъ, че отъ сѫщия Гарвановъ сме получили 36 лири. Върно е, че 20 дена преди атентата за насъ, за подръжка, получихме отъ Гарванова тия пари и съ тѣхъ преди атентата се накупиха и по-хубави дрехи. Миланъ Арсовъ, като му задаватъ тия въпроси и му казали, че Богдановъ казалъ че 36

лири сме получили отъ Гарванова, и го питали, вѣрно ли е, отговорилъ „вѣрно е“. Гарвановъ бѣше между туй заедно съ всички бѣлгари арестуванъ. Споменатата улика бѣше много силна противъ него. По настояването на консулитъ военниятъ сѫдъ сѫди само замѣсенитъ по атентата, а Гарванова и другаритъ му другъ сѫдъ ги сѫди. Гарванова осѫдиха на 101 година затворъ. Че Богдановъ е билъ вече тогава, когато даваше тѣзи показания, малко побѣрканъ, се вижда отъ туй, че сега, следъ Св. Кирилъ и Методий, той искалъ да излѣзе презъ дупката на келията (тя е малка дупка) и часовоятъ го мушналь съ щика и го ранилъ, та съвсемъ се побѣркаль, полудѣлъ. Туриха му желѣза, а той все говорѣше несвѣрзано, че заради него баща му и майка му ще загинатъ и пр. Тази мисъль го е мжчила най-много, види се.

Азъ на сѫда признахъ, че запалихъ паракода съ динамитъ, а подробности не имъ разправихъ. На въпроса: „Защо?“ казахъ, че на тоя въпросъ е излишно да отговоря. Питаха ме, като е имало тоя денъ итальянски паракодъ, по-хубавъ и пр., защо него не съмъ запалилъ. Азъ отговорихъ, че на тоя въпросъ не искамъ да отговоря. Въ затвора никакъ не ме мжчиха. Марко Бошняковъ, който държеше бакалницата, на другия денъ (вече на 16) бѣше се скрилъ въ кжщата на единъ охридчанинъ до 6 май. На тоя денъ по показанията на единъ шпионинъ, охридчанецъ, намѣриха и него въ кжщи. Той излѣзе на сѫдъ. Призна се, че е дѣржалъ бакалницата и всичко друго. Марко Бошняковъ е единъ отъ групата, която уби Михайляну; той е билъ часовий тогава въ улицата, когато стана убийството на Михайляну. И него го осѫдиха на смърть. И Богданова осѫдиха на смърть. На 24 май се чете пресѫдата въ военния сѫдъ. Бѣха тамъ консулитъ, видни тѣрговци отъ Солунъ, кореспонденти, военни чиновници, висши офицери. Ние —азъ, Ми-

ланъ Арсовъ и Бошняковъ бъхме извадени предъ съда, а за Георги Богдановъ имаше медицинско удостовърение, че е побърканъ. Прочете се пресъдата. Споменуваха се убититѣ и всички други. Осъдени бъха на смърть възъ основа на 54, 56 и 58 чл. отъ турския наказателенъ законъ чрезъ обесване. Хладнокръвенъ се показахъ. Следъ това 24 часа като не дойде потвърждение на пресъдата отъ Цариградъ, ни пренесоха въ централния затворъ въ Еди-куле. Това бъше на 25 май 1903 г. Помислихме си, че пресъдата е отмънена. Въ централия затворъ стояхме три години. Богдановъ следъ два месеца умствено се поправи, дойде на себе си. Презъ 1904 година мес. априлий се даде обща амнистия та до 600 души българи се пустнаха. Останахме само ние четиримата и други петима, обвинени като съучастници на Дълчева по атентата при моста на Ангиста. Тѣ бъха свещеникъ Атанасъ Ивановъ, Кочовъ, Митовъ, Арабовъ, Коце Шатровъ, Паскаль Ризовъ и Аврамъ Николовъ,— всички селяни отъ село Скрижево (Сърско). Ние само останахме, изпразни се затворътъ, глухо стана. Струваше ни се ужасно, скуча ни обзе и тежко ни бъше, че останахме съ престъпниците, катилитѣ турци и българи, а нѣмаше надежда, че скоро ще се случи пакъ поводъ за амнистия.

Стояхме още до 23 априлий 1906 г. въ центр. затворъ. Тежко почувствувахме тоя затворъ. Тогава съ султанско ираде тѣзи, които бъха осъдени за голѣми престъпления, отъ 10 години на горе, се изпращаха на заточение въ разни места: до 10 години въ Поддумъ, до 15 г. въ Сирия и въ Триполи; Скрижевчанитѣ ги изпратиха въ Паясъ-кале (въ Адански вилаетъ), а осъденитѣ на вѣченъ затворъ и на смърть — въ Фезанъ (въ Африка), 950 километра на вжтре, въ града Мурзукъ, който е на 600 метра височина надъ морското равнище. Две групи, осъдени на 10 години, пратиха въ Родосъ и Поддумъ.

Ние прекарахме тежъкъ животъ въ Фезанъ. Освободихме се сега, на 2 августъ тази година (1908). Тамъ умръха Марко Бошняковъ на 15.II 1908 отъ блатиста треска (*fièvre paludique*) и Миланъ Арсовъ отъ туберкулозна ангина (*anguine tuberculeuse*), на 8 юни 1908 г.

Бяхме въ Фезанъ до 50 души българи — отъ Битолско, Скопско и Солунско — все политически заточеници.

Преди атентата ние разсъждавахме тъй:

Ние нѣмакме органъ, за да пропагандираме своята терористическа акция, та съмѣтахъ, че е полезно за дѣлото, ако можемъ и следъ атентата да уцѣлѣемъ, за да можемъ да продължимъ дѣлото. На това мнение бяхме азъ, Миланъ Арсовъ и Бошняковъ. Напротивъ Мечевъ, Кирковъ и Орце бѣха на мнение, непремѣнно да се свърши съ това и нашиятъ животъ. Ние предлагахме да не извѣршимъ изведнажъ всичко, а постепенно, едно по едно, а банката най-сетне, защото целъта бѣше да направимъ несигурни европейските капитали. Мечевъ и другаритѣ му отговаряха, че ние не сме гарантирани, че следъ първия опитъ не ще бждемъ хванати, че нѣмаме динамитъ и пр. Затова тѣ бѣха на мнение, да не взимаме никакви мѣрки за да избѣгнемъ, защото трѣбва заедно съ атентата и ние да свършимъ. Така и направиха. Азъ не бѣхъ съгласенъ съ това — да свършимъ. Тѣ искаха да се постигне по възможность по-голѣмъ ефектъ. Не можахъ да ги склоня. Орце се осигури на дружеството Neu York шестъ месеца преди атентата за 10,000 лева. Бояхме се, че отъ страна на Организацията ще ни се натяква, ако не успѣемъ, та въ такъвъ случай трѣбваше да се върнатъ на Сарафова даденитѣ отъ него 10,000 лева. Полицата бѣше на името на Ляпова и на едно друго лице — за Сарафова. Писа се и на него за това. И тия пари Сарафовъ ги получи. Той отъ тѣхъ даде 150 наполеона на башата на Орце — по милостъ.

Следъ като ни осъди солунският съдъ, отъ военния съдъ Джамиль бей замина за Велесъ, за да направи анкета, понеже се подозираше, че и въ Велесъ има група. Роднините на падналите ми другари всички ги арестувалъ и ужасно ги изтезавалъ. Тодоръ Органджиевъ по каналъ избѣга въ България. Въ резултатъ около 23 души близки и далечни роднини и самият баша на Орце, чично му и др. ги доведоха въ Солунъ. Съди ги военниятъ съдъ и ги осъди на 3 до 5 и до 15 години затворъ. Бащата на Орце, Гьошо, — на 3 години, чича му Петъръ — на 3 години, братовчедите му Иванъ попъ Ордановъ — на 3 години, а брата на Иванъ — Илия попъ Ордановъ, който бѣше наистина отъ групата, — него на 10 години. На 1904 ги пуснаха, само Илия го задържаха; той бѣ изпратенъ въ Поддумъ и едва сега се освободи.

Миланъ Арсовъ въ Фезанъ боледува повече отъ два месеца; болки имаше въ гърлото, много ослабна и взе вече да истива. Казахъ му, че скоро ще свърши, питахъ го, да ли му е жаль. Отговори ми, че му е жаль.

II

ЗАТОЧЕНИЦИТЕ ВЪ ФЕЗАНЪ.

ВЪ ЗАТВОРА.

Свършиха се вече всички формалности, свършиха се продължителните изследвания, които целѣха да докажатъ виновността ни и да изтѣкнатъ предварителните планове по организирането и изпълнението на солунския атентатъ презъ 1903 г. м. априлъ. Азъ разбрахъ, че властьта нищо сѫществено не научи, а сѫдиитъ се задоволиха съ нашите „признания“ и взеха да разгръщатъ страниците на наказателния законъ. Присъдата бѣше опредѣлена, нея знаеха и сѫдиитъ, и подсѫдимите, и любопитствуващите. Оставаше само тя по-тържествено да се произнесе за успокоение на уплашените, застранили.

На 24 май 1903 г. сутринъта извадиха ни отъ подземията на временния политически затворъ въ Солунъ — Беазъ-куле, гдето въ продължение на единъ месецъ и половина живѣехме въ условия, при които живѣятъ нощните животни — бухалитъ и кукумявки. Прочее, ние бързо навикнахме, защото съ подобни подземия доброволно бѣхме запознати преди да прескочимъ затворническия прагъ. Когато ние напускахме тъмните и влажни подземия, коридорите бѣха изпълнени съ войници и полицейски агенти. Единъ по единъ излязохме отъ входните врати на крепостта и моментално едно отдѣление войници, всички облечени въ парадна униформа, ни заобиколиха отъ всички страни и тръгнахме да вървимъ къмъ помѣщението на военния сѫдъ. Шествие трогателно, но въ сѫщото време велико-

лъпно. Щъше да се решава съдбата на нѣколко лица, които отдавна бѣха примирени съ участъта си и бѣха готови най-хладнокръвно да посрещнатъ всичко — затворъ, окови, бесилка, смърть.

Заседателната зала бѣше препълнена съ отбрана публика—всички висши граждански и военни чиновници, представителите на всички европейски правителства, представители на разни кредитни учреждения, търговци, индустриялци. Съдиите, всички военни, въ парадна униформа, седѣха всрѣдъ залата върху две канапета, а срещу тѣхъ командантътъ на третия воененъ корпусъ, Едипъ паша въ качеството си на председателъ. Следъ като се прочете обвинителниятъ актъ, възъ основа на чл. чл. 54, 56 и 58 отъ турск. наказат. законъ ни осъдиха на смърть. Следъ прочитането на пресъдата заведохани пакъ въ подземията (карцеритъ), за да дочакаме императорската санкция. Карцеритъ бѣха вече реформирани: леглата извадени, вратите отворени и на всяка врата не по единъ, както по-напредъ, а по двама войника съ голи щикове и единъ офицеръ. Ние чакахме последнитъ си минути за да се простимъ съ божия свѣтъ. На другия денъ, т. е. следъ едно денонощие ние напуснахме карцеритъ: заведоха ни въ солунския централенъ затворъ Еди-куле.

Следъ предварителния обискъ, който направиха гвардияните въ присъствието на директора и нѣколко офицери, ние влѣзохме въ затвора. Обискътъ бѣше щателенъ, за да не би да е останало още нѣкое кжече отъ страшния за турцитъ динамитъ, вещество, съ гласа и миризмата на което тѣ не бѣха още привикнали. Ние преминахме седемъ малки — ние очаквахме деветъ — дървени и желѣзни врати, влѣзохме въ единъ дворъ, а отъ тамъ въ една дълга и широка зала. Тя бѣше препълнена съ арестанти, повечето българи отъ всички об-

ществени съсловия: свещеници, учители, търговци, работници, земеделци. Погледитъ на всички бъха устремени къмъ насъ. Изглеждаха ни отъ пети до главатъ, съкашъ, искаха да съгледатъ у насъ нѣщо отличително. Напразно... и ние бъхме хора като тѣхъ, пъкъ и пресѫдата ни не се различаваше отъ онай на мнозина въ солунския централенъ затворъ. Ние, възрадвани, че следъ единъ месецъ и половина пакъ успѣхме да се съберемъ наедно, почнахме да се разговаряме интимно, както всѣкога. Предметътъ на нашите разговори бъше атентатътъ, падналитъ въ борбата другари и продължителнитъ и безсмислени изследвания, на които бъхме изложени предъ военния съдъ. Презъ това време мнозина отъ арестантитъ още продължаваха да ни изглеждатъ. Мнозина — неосъденитъ — не смѣеха даже да говорятъ съ насъ, а осъденитъ спокойно дохождаха при насъ да се разговаряме. Еднаквата участъ на хората ги прави да бждатъ близки, приятели, тъй както еднакви ятъ интересъ на една категория хора ги кара да бждатъ солидарни, приятели, роднини. Въ нашите интимни разговори властъта въ затвора се усъмни и следъ единъ денъ ни раздѣлиха единъ отъ другъ. Заведоха ни въ отдѣлни стаи, при други арестанти, и ние въ продължение на нѣколко месеца само отъ далечъ се гледахме.

Презъ това време въстанието въ Македония бъше въ разгара си, а солунскиятъ централенъ затворъ — препъленъ съ арестанти. Въ него имаше повече отъ 1800 души, отъ които повече отъ 1300 българи, всички осъдени или обвинени въ политически престъпления. Всѣкидневно пристигаха все нови и нови групи отъ всичките краища на вилаета, отъ Сѣрско, Кукушко, Гевгелийско, Струмишко и пр.

Презъ 1904 г. м. априль вследствие на една обща политическа амнистия, почти всички политически престъп-

ници бидоха освободени. Ние бъхме изключени отъ тая амнистия и останахме да крепимъ стените на затвора. Въ продължение на нѣколко месеца ние прекарахме дълги тревоги и мѫчения, бидейки принудени да живѣемъ въ контактъ съ развалени престъпници, убийци, крадци, разбойници, хора отъ разни народности: турци, българи, гърци, власи, евреи, кюрди, арменци и пр. Ежедневни прения, сбивания по расови, религиозни и национални въпроси. Подложени на физически и морални мѫчения, окови, карцери, камшици, — изобщо всичко което унищожава всѣко човѣшко достойнство. Ние въ продължение на три години живѣехме помежду четири стени на затвора, чакайки последната минута — смъртъта. Законътъ ни я гарантираше, обаче „логиката“, а може би особенитѣ обстоятелства, при които се развиваха събитията, я отмѣниха. Ако има нѣщо, което да е по-силно отъ закона, какъвто и да е той, това е животътъ, борбата, действителността.

Годинитѣ, месецитѣ минаваха лесно, ние не забелѣзвахме, какъ минаваха тѣ, но днитѣ, часоветѣ, минутитѣ чувствувахме добре. Тѣ бѣха „дълги като вѣкове“. Ние ги преживявахме съ трепетъ, въздишки и надежди — единствената утеша на арестантана. Въпреки всички палиативни мѣрки, съ които мѣродавнитѣ смѣтаяха, че ще се умиротвори страната, духътъ въ народа, идеята за свобода и равенство даже временно не заглъхнаха. Борбата продължаваше, борцитѣ се умножаваха, а затворитѣ се препълваха. Въ началото на м. априль една група осъдени за политически престъпления, на чело съ революционеритѣ Д-ръ Петъръ Кушевъ и Т. Лазаровъ, пристигнаха отъ Скопье въ солунския централенъ затворъ. Следъ тѣхъ втора група, всички съ тежки пресъди, начало съ нѣколко войводи, организатори и ръководители на нѣколко революционни района, а именно: Алекси

Г. Джорлевъ, Б. Симеоновъ, Сим. Д. Шишковъ, Ив. Битраковъ и др. пристигнаха отъ битолския централенъ затворъ. Въ затвора имаше голъмо оживление отъ хора, които жестоко изпитваха турския автократически режимъ. Въпреки това, какви весели разговори, какви шеги, какви шумове! Българите, преследвани, угнетявани вънъ, чувствуваха се „спокойни“ само въ затворите. Хора познати, приятели отъ детинство, другари по идеи и борба, раздѣлени отъ живота, срѣщаха се въ тѣзи епруетки. Затворите по тоя начинъ бѣха мѣста, гдето българите можеха „свободно“ да се срѣщатъ, да размѣняватъ мисли да укрепватъ въ своите надежди, съ една дума мѣста, гдето по-скоро отиваха на поклонение, отколкото за поправка, както сметаха официалните лица.

Турската властъ, за да потъпче националното съзнание на българина, за да усмири възбунтувалата се обществена съвестъ, потърси „ефикасни“ срѣдства. Най-напредъ тя опита ятагана, но като не сполучи, прибѣгна къмъ бесилките и най-сетне къмъ заточението. Странна илюзия, съ която се задоволяватъ реакционерите! Единъ човѣкъ колко повече страда и колкото повече се отдалечава отъ своята родна страна, той още повече се привързва къмъ нея и още повече я обича. Остава му само тѣжката, въ замѣна на която той има морално утешение, че страда за правдата, за истината. Доволенъ отъ това, че каузата продължава, той забравя всички мъчения, изтезания и даже въ моменти, когато той ги изтърпява, той игнорира своята личност и самиятъ става зрителъ.

Първите (1895 г.) и вторите (1901 г.) македонски заточеници минаха тихо, едните въ Родосъ, а другите въ Подрумъ, за да покажатъ пжтя „къмъ Голгота“. Следъ тѣхното завръщане последваха ги трети заточеници, които бѣха завлечени още по-далече въ вѫтрешността на Мала-Азия — въ Диарбекиръ (1903 г.). Но едва

пристигнали въ Македония, всрѣдъ общото обаяние отъ „хубави“ реформи и още по-красиви европейски реформатори, българинътъ пакъ пѣше своята пѣсень. Затворитѣ се пълнѣха, а заточванията продължаваха.

Въ единъ хубавъ пролѣтенъ денъ, 23 априлъ 1906 година, въ затвора се дигна тревога. Известиха ни, че ще тръгнемъ на заточение. Почнаха да дрънкатъ желѣзата, -- оковаха ни. Стражата готова, а ние двама по двама, следъ като се сбогувахме съ останалите ни другари, напуснахме последната неподвижна решетка на затворническата врата, за да влѣземъ въ друга, образуяна отъ пушки, саби и щикове.

НА ПЪТЬ КЪМЪ ЗАТОЧЕНИЕ.

Една дълга, стройна редица отъ 156 души, всичките въ окови, весело и шумно минавахме презъ солунските улици, гръмогласно пѣйки бунтовниески пѣсни. Ние бѣхме предъ правителствения домъ, когато екна пѣсеньта:

Зората вече грѣе
Честъта ни вика въ бой,
За правда кой милѣе
Да встѫпи въ наши строй.

Шествието минаваше солунската многолюдна чаршия, а пѣсеньта продължаваше:

Не щеме ний богатство
Не щеме ний пари,
А искаеме свобода,
Човѣшки правдини..

Морето се вече виждаше, когато гърмогласно пѣехме:

„Прости, прости народъ нещастенъ.

Ние бѣхме при самия брѣгъ. Тамъ почнахме:

„Живъ е той, живъ е...“

Властвата, за да даде по-голяма тържественост на шествието, или за да покаже силното си надмошне — туй не зная — следъ всички изпътъ стихъ, отговаряше съ топовенъ гърмежъ¹. Тоя денъ за първъ пътъ на солунскитъ улици се пъеха революционни пѣсни. Това бѣше първата манифестация, подобна на която още много други ще видятъ солунските стени.

Търговскиятъ градъ Солунъ едно време малко се тревожеше отъ всичкви вътрешни шумове. Неговите жители гледаха само борсата и митницата. Тѣ съ едната ржка черпѣха „солена вода“ отъ морето и я продаваха вътре въ страната. Предоволни отъ облагата, тѣ спокойно спѣха. Събитията презъ 1903 г. ги накараха да се позамислятъ, даже да треперятъ, когато ставаше дума за българинъ. Колко бѣрзо, наистина, тѣ привикнаха! Когато редицата минаваше, по цѣлото продължение, отъ правителствения домъ до самия брѣгъ на морето, отъ дветѣ страни на улицитѣ солунските граждани стояха и съ голъмо удивление изглеждаха заточеницитѣ. Нашите близки не можеха да се приближатъ, за да се ржкуватъ съ насъ, отъ голитѣ щикове, съ които ни обикаляха, а офицеритѣ показваха се на гледъ съ корави и студени сърдца.

Далечъ въ морето стоеше паракодътъ, който щѣше да прибере изгнаницитѣ, а една голъма ладия бавно се движеше покрай новопостроения брѣгъ за да ни занесе въ паракода.

Слънцето вече залѣзваше, вълните на солунския заливъ се усилваха и блъскаха въ брѣга. Като че ли и тѣ се взмущаваха и негодуваха.

Следъ отдалечаването на ладията отъ брѣга много-бройната публика, наредена покрай кея на пристанището, разяваше бѣли кърпи — изпращащите се прощаваха

¹ Същиятъ денъ бѣ празникътъ на Мохамеда.

за последенъ пътъ съ своите синове, мжже, братя и приятели.

Следъ като се настанихме въ паракода, при насъ дойде едно лице, придружено отъ двама полицейски пристави, и ни даде една скромна сумица, отпусната отъ протестантската черковна община въ града.

Слънцето се скри задъ хоризонта, едва се забелѣзваха хората, които правѣха вечерната си разходка на брѣга, изгуби се хубавиятъ изгледъ на Солунъ, блѣснаха лампите въ цѣлия градъ, паракодътъ изsvири, тръгна, а ние виждахме само една продълговата линия отъ лампи, които освѣтяваха набрѣжната улица. Огнена линия отблъзваща вече рѣзко границата на водата отъ сушата. Вълните на Бѣло-море ни понесоха пакъ оковани въ вериги и нахвърлани въ едно малко отдѣление въ паракода „Constantinople“, който бѣ препълненъ съ пасажери и войници. Следъ една мжчително прекарана нощъ ние се озовахме въ зори предъ полуострова Касандра и се наслаждавахме на горитѣ му, обрасли вече съ зелена шума. Вечеръта, когато слънцето захождаше, паракодътъ наблизи при брѣга на Светогорския полуостровъ. Единъ тихъ вѣтрецъ ни донесе благоуханната миризма на светогорските вѣчно зелени маслинени дървета. Утринта дѣлго време ние пѫтувахме покрай брѣга на светия полуостровъ и се любувахме на хубавите гледки на нѣкои отъ манастирите и килиите, разхвърлени тукътамъ по височините и обиколени съ високи зелени дървета. Вѣтърътъ се поусили и отъ продължителното люлѣне на паракода почнахме да повръщаме. „Морето ни хвана“ — всички казваха. Едни по кувертата, други въ хамбarya, трети по стълбитѣ — всѣкїде повръщаха. Едни свѣршили, други почватъ. Първите се смѣятъ, вторите, полегнали, смучатъ въ устата си лимони, а повечето бледи, навѣсени, като да сѫ боледували

отъ продължителна треска. Параводътъ, обхванатъ отъ яростните вълни, упорито се бореше. Всички, съзвезти отъ морската болесть, бидохме събрани въ хамбаря, понеже наближавахме вече Кавала. Параводътъ престоя около 6—7 часа въ пристанището и въ него дойдоха нѣколко агенти на по-главните търговски кѣщи. Уведомени за нашето пристигане, дойдоха да видятъ бунтовниците. Струваше имъ се, че ще видятъ лъвове. На тѣзи хора, предадени изключително на търговията, ограничени съ своя поминъкъ, странно имъ се виждаше, че хора отъ всѣкаква професия — свещеници, учители, търговци, земедѣлци, всички бѣха обвързани съ желѣза. Параводътъ спрѣ всрѣдъ пристанището, и кѣшите на града, разположенъ амфитеатрално, изглеждаха натрупани една върху друга. Отъ едната страна на паравода се виждаше новиятъ градъ Кавала съ изключително търговски магазини, а при самия брѣгъ на морето модерно построени хубави кѣщи; отъ другата страна на паравода се виждаха стари кѣщи — работнишкиятъ кварталъ. Утринта, 25 априлъ, за сetenъ пътъ отправихме погледите си къмъ хубавия градъ Дедеагачъ и къмъ неговата околност. На тръгване, далечъ въ морето видѣхме димъ, който излизаше отъ кумина на единъ параводъ. Той ни наближи и измина: завръщащо се въ нашето отечество, а пъкъ ние го напускахме... Предъ насъ изпъкнаха разнообразни гледки, една отъ друга по-увлекателни, и слънцето вече залѣзваше, когато пристигнахме при дарданелския провлакъ, при входа на който има високъ морски фаръ, а отъ среща ни се разтилаше низкиятъ азиатски брѣгъ. Късно презъ нощта пристигнахме при островъ Митилинъ. Градътъ прилича на единъ триъгълникъ, продълженъ въ единъ отъ жглитѣ при основитѣ. Въ тоя жгълъ на града имаше много хубави градини съ маслинени, лимонени и портокалеви дървета,

а цѣлата околностъ бѣше потънала въ зеленина. По пътя за Смирна два часа се наслаждавахме на хубавите мѣстности на тоя островъ.

Сутринята, на 27, пристигнахме въ смирненското пристанище. Градътъ Смирна е разположенъ покрай брѣга на морето и върху нѣколко високи хълмове, обсипани съ кипарисови дървета. Благодарение на географическото си положение, той въ последно време е единъ отъ първостепеннитѣ търговски градове въ Турция. Въ улицитѣ се забелѣзваше голѣмо оживление, а въ пристанището имаше нѣколко десетки парахода, много платнени кораби и безброй малки ладии, които се движеха насамъ-натамъ покрай брѣга на пристанището. На групи слѣзнахме отъ парахода, излѣзохме на брѣга, посрещнаха ни 45—50 стражара съ двама офицери, наредихме се въ редица и тръгнахме. По главнитѣ улици смирненскитѣ гамени гѣлчаха: „Реформи, Реформи!“—продаваха единъ ежедневенъ френски вестникъ, редактиранъ отъ единъ грѣкъ и двама евреи. Ние въ Македония—казвахме си — търсимъ реформи, а пѣкъ тѣ се продавали по улицитѣ на Смирна. На пътъ къмъ затвора ние минахме презъ самия дворъ на смирненския правителственъ домъ, а отъ балкона внимателно ни изглеждаше валията Кямилъ паша. Смирненскиятъ затворъ бѣше препълненъ съ арестанти. Настаниха ни въ едно отдѣлно помѣщение, което служеше като времененъ затворъ. Всичкитѣ влѣзохме въ една широка и дѣлга стая, и само сутринь и вечеръ ни пускаха по единъ часъ въ двора. На другия денъ отъ настъ отдѣлиха 36 души, отъ които едни, осдѣдени по на 10 години, отидоха въ Поддумъ, а осдѣденитѣ на 15 години — въ Родосъ. Останалитѣ престояхме три недѣли въ смирненския затворъ. По слухове научихме, че ще бѫдемъ разпределени на нѣколко групи, обаче, кои отъ настъ и кога ще заминатъ, никакъ не можахме да научимъ.

По-голѣмата часть отъ смирненския затворъ е старо, низко, каменно здание, съвсемъ неудобно за живѣене. Останала часть (новиятъ затворъ) е сѫщо тъй низко, продълговато здание, направено отъ тухли и камъне, но много по-добре освѣтлено отъ първото. Въ смирненския затворъ имаше 34 души арменци, обвинени като съучастници въ подготовкяването на атентати противъ нѣкои обществени и търговски учреждения въ Смирна и околността. Сѫщинските организатори на споменатите несполучливи атентати били избѣгали въ странство, а повечето отъ подсѫдимите бѣха невинни. Тѣ живѣеха при много лоши обстоятелства, каквито можеха да сѫществуватъ въ крайно нехигиеничния, влаженъ и тъменъ смирненски затворъ.

На 15 май ни поставиха въ три отдѣлни вериги (въ I-та 12 души, въ II-та 13, а въ III-та 26 души) и се отправихме къмъ пристанището. Тоя денъ бѣше много горещо та докато изминахме смирненските улици, всички се облѣхме въ потъ. Улиците бѣха препълнени отъ любопитни зрители, а ние вървѣхме единъ следъ другъ. Стражарите — всички диви арнаути — крещѣха да вървимъ по-бързо; първите ускорятъ крачки, онѣзи въ срѣдата спратъ, понеже последните не могатъ да ги застигнатъ. Всичките, натоварени съ дрехи и други принадлежности, оковани за вратовете, едва следъ два часа стигнахме на брѣга. Адютантът на валията дойде при насъ, когато бѣхме на самия брѣгъ, и благоволи да ни съобщи на нѣкои отъ насъ, че отиваме въ африкански Триполи (Гарбъ-Тарабулусъ). Вечеръта параходътъ „Constantinia“, командуванъ отъ капитанина П. Аргиропуло, тръгна направо за Триполи. Параходътъ бѣше голѣмъ, чистъ и нѣмаше много пѣтници. По кувертата имаше много празно място, обаче не ни оставиха тамъ. Ние денонощно, обвързани пакъ тъй съ желѣзата, бѣхме въ

хамбаря и на части ни извеждаха за 5—6 минути, за- ранъ и вечеръ на палубата, колкото да се омиемъ. Ние бѣхме большинство въ парада, а стражарите — 13 души. Нѣколко пѫти заявихме да ни извадятъ веригите отъ вратоветъ, но жандармерийскиятъ поручикъ Люфти не искаше. Той се страхуваше отъ насъ. Лъжеше ни, че щомъ изминемъ островъ Критъ, ще махне желѣзата, но напразно ние се молѣхме на тоя фанатикъ. Веригите, които претриха вратоветъ ни, дрънкаха по земята и когато минавахме прага на затвора въ Триполи. Цѣли седемъ денонощия постоянно въ желѣза! Безъ всѣкакво тѣлесно раздвижване кокалите ни бѣха като схванати. Наредени въ редица, ние се забавлявахме съ дреболии, а въ фантазията ни въ мрачни краски се рисуваше Фезанъ, кѫдето бѣхме заточени. Вечерно време херметически затваряха изхода, отъ гдeto денемъ гледахме само небето, а по нѣкога, макаръ кратко време, до насъ достигаха слънчевите лжчи. Арестантинъ и слънчевъ лжчъ! Какво щастие! Какво съпоставяне! Колко жестока наистина е по нѣкога природата! Въ тѣмния хамбаръ, гдeto тукъ-тамъ светѣха само цигарите, следъ продължителните ни разговори, придружени съ дѣлбоки въздишки, при благите или горчиви спомени отъ миналото, при мисъльта за неизвестното бѫдеще, едва следъ полунощъ заспивахъ, или по-добре, мѫжехъ се да заспя, за да забравя всичко. Сънътъ при тежки изпитания е най-голѣмото развлѣчение, а въ сѫщото време и голѣмо утешение на затворника. Умствено пренесенъ въ съвсемъ други мѣста, обхванатъ отъ съвсемъ други мисли, несъзнателно усещахъ наслади, но уви! колко разочарователни ставаха тѣ, когато при преобрѣщането или несъзнателното раздвиждане на нѣкои отъ арестантите желѣзата почватъ да дрънкатъ... Тѣ веднага напомняваха, че съмъ арестантъ, окованъ въ верига! На третия

день изчезна въ парада единъ гъркъ, бившъ разбойникъ, който ни придружи отъ Смирна. Него, по всѣка вѣроятностъ, укриха едноплеменниците му — матрозитѣ, като казаха, че се хърлилъ въ морето и показваха неговата шапка, която още плуваше по повърхността на водата. Действително, брѣгътъ бѣше близу; възможно бѣ човѣкъ да отиде, плувайки до него, но по никой начинъ не можеше да излѣзе на сухо, понеже брѣгътъ бѣше много високъ и стрѣменъ. Нѣколко часа преди да съмне парадътъ пристигна въ пристанището Ханея и тамъ именно излѣзе разбойникътъ. Парадътъ спрѣдалечъ, понеже ханейското пристанище не е удобно за да могатъ парадите да се доближаватъ до кея. Отъ далечъ, презъ крѣглите прозорчета на парада, ние гледахме Критъ. Сутринята следъ изгрѣване на слънцето излѣзохме на кувертата, а далечъ въ града надъ едно високо здание се развѣваше критското знаме. То съживи у насъ всичкитѣ ни надежди. Единъ день — казвахме си — подобно на него ще се развѣва и македонското знаме. Градътъ, модерно построенъ, обкрѣженъ съ зеленина се протакаше на дѣлго разстояние покрай брѣга. Надъ самия градъ се издигаше единъ високъ, голъ балканъ, на върха на който още имаше снѣгъ. По улицитѣ въ града виждахме хора съ хубава черна униформа и бѣли шапки. Това бѣ критската жандармерия. При насъ дойдоха префектътъ на града съ неговия помощникъ. Едно време, каза той, тоя островъ бѣше място на безграничънъ произволъ, но съ скжпи жертвии изкупи спокойствието си, което го постави въ пѫтя на прогреса и благоденствието. Критянитѣ, които бѣха дошли въ парада, изглеждаха ни съвсемъ други хора. Физически тѣ бѣха здрави, подвижни и весели. Какво превъздъщество имаха предъ насъ? Свободата, която имаха, бѣше ги съживила, въ тѣхнитѣ жили

съкашъ кръвъта бѣше възобновена. Колко благотворно, наистина, се отразява свободата у единъ народъ, който самъ я спечели и подържа съ общи усилия и скжпи жертви!

Параходът потегли къмъ западъ и следъ нѣколко часа не се виждаше вече никждѣ земя. Оставаха ни още три дененощия. Презъ цѣлия путь времето бѣше добро, а морето тихо и свѣтло като огледало. Това бѣше единственото наше облекчение по пътя при всичкитѣ несгоди и уморителния синджиръ, който разрани вратоветѣ ни. Въ случай на една буря въ морето ние щѣхме просто да се изцапаме всички отъ количественитѣ матери, които биха излѣзли съ голѣма бързина отъ устата ни. Тѣзи разноцвѣтни матери, съ които хубаво се запознахме, когато минавахме покрай брѣговетѣ на Света Гора, придружени съ специфичната имъ възкисела миризма, едва ли не щѣха да ни накаратъ да стоимъ съ часове съвсемъ прави на крака, докато се намѣрѣше нѣкой по човѣколюбивъ матросъ, разбира се, добре възнаграденъ, да очисти леглата и дрехите ни. Омаломощени до последня степень отъ постоянно седене на едно място и отъ тежкитѣ синджири, съ голѣмо нетърпение чакахме да видимъ суша.

Безизходното положение, въ което бѣхме поставени — достатъченъ белегъ за бѫдещия ни животъ — предразполагаше ни да разсѫждаваме съвсемъ зле. Заключенията, до които дохождахме следъ дѣлгитѣ си разсъждения, бѣха съвсемъ опасни за насъ. Но човѣкъ, подложенъ на най-лоши изпитания, измъжчванъ съ най-тежки изтезания, изгубва всѣкаква логика и много лесно се подава на съвсемъ крайни действия. Естествено, крайнитѣ срѣдства не могатъ да не донесатъ и крайни резултати. Почнахме да мислимъ, какъ да намѣримъ срѣдство да се отървемъ отъ туй несносно вече полу-

жение, въ което бѣхме поставени, и да търсимъ каквото и да е спасение. Кѫде, съ какво и какъ? Туй бѣше предметътъ на нашите съвещания. Почти всички се съгласихме да се решимъ на една крайност, единствено възможна въ случая. А именно, да се сбиемъ помежду си, а следъ туй, разбира се, стражаритѣ ще се доближатъ до насъ, за да ни отдѣлятъ. По необходимост, съгласно съ установенитѣ обичаи въ затворитѣ, щѣха да ни раздѣлятъ едни отъ други, а за да станѣше това, поне за петь минути щѣха да извадятъ веригитѣ отъ вратоветѣ ни. Въ тѣзи именно минути, онѣзи които ще бѫдатъ освободени отъ желѣзата, да нападнемъ стражаритѣ и следъ като имъ вземемъ оржието, да арестуваме самия капитанъ и да го принудимъ, вместо да ни извади на африканския брѣгъ, параходътъ да излѣзе въ о-въ Малта. Смъртъта обаче на нашия другаръ Ризо Трайковъ отмѣни туй решение. Пъкъ и нѣкои отъ нашите другари, хора съ по-други понятия и съ слаба енергия, почнаха още при съвещанията да се страхуватъ. А въ студения трупъ на покойния, спростренъ въ единъ край на хамбаря, гледаха собствената си смърть. Тѣ просто треперѣха. Покойниятъ, родомъ отъ с. Ошани (Гевгелийско), бѣше на 35 г. Той отдавна боледуваше отъ охтика и бѣше физически много слабъ. Същия денъ, 20-и май, стана и погребението му. Една частъ отъ насъ излѣзохме на палубата, гдето на едно по-високо място бѣ поставено тѣлото на умрѣлия. Отъ лѣво стоеше по-голѣмата частъ отъ екипажа на чело съ капитанина отъ дѣсно — стражаритѣ съ офицера, а срещу мъртвеца — ние съ оковитѣ! Морето бѣше тихо, а слънцето вече достатъчно високо въ хоризонта. Следъ прочитането на подходящитѣ молитви отъ свещ. Георги Василевъ ние почнахме да пѣемъ пѣсенъта: „О! мой Боже, прави Боже!“ (Хр. Ботйовъ) и тѣлото на починалия ни

другаръ биде спуснато въ морето. Вълнитѣ го погълнаха за винаги.

На другия ден, далече въ морето едва се забелязваше една тънка, жълта линия; това бѣ африканскиятъ брѣгъ. Съ наближаването на парахода линията се уго-лѣмяваше и почнаха да се забѣлзеватъ и дърветата. Африканскиятъ брѣгъ, изложенъ подъ горещитѣ слънчеви лжчи, представлява една еднообразна, печална картина. Градътъ Триполи бѣше още далечъ. Когато наближихме при укрепленията, паракодътъ силно и продължително иззвири и спрѣ. Всички помислихме, че стана нѣкое нещастие. Следъ малко до паракода се доближи една лодка, паракодътъ почна пакъ да се движи съвсемъ полека и сѣкашъ крадешкомъ влѣзе въ пристанището. Тогава вече научихме, че вследствие на многобройнитѣ подводни скали той не смѣеше да върви самъ, а лодката му посочваше пътя. Когато излѣзохме върху палубата, предъ насъ се изпречи една чудесно хубава гледка, каквато ние не бѣхме виждали: разположението на града, постройката на кжщитѣ, заедно съ многобройнитѣ градини, препълнени съ палмови дървета, и съвсемъ чудни за насъ растения.

Триполи има много хубавъ външенъ изгледъ. Кжщитѣ сѫ на гледъ нови, а улицитѣ планирани. Най-хубавъ изгледъ му придаватъ градинитѣ съ палмови, портокалени и лимонени дървета и алентѣ, изпъстрени съ разнообразни цветя. Той е разположенъ на равнина и цѣлиятъ се вижда отъ далечъ. Още отъ паракода се мжчехме да отбележимъ, кое отъ зданията е затворътъ. Едни указваха едно жълто, четверожгълно здание, другиказваха: „ей това бѣлото, продълговато, трѣбва да е затворътъ,“ а трети се съмняваха, понеже всички бѣха безъ покриви. Ние искахме да видимъ покриви на кжщитѣ, както по насъ. Покривитѣ почти на всички кжщи

съ плоски съ разнообразни тераси и балкони. Вечерно време подъ ясносвѣтлата месечина и тихия прохладенъ вѣтъръ, идещъ отъ къмъ морето, жителитѣ седятъ по тѣзи място, вечерятъ и даже лѣтно време тамъ спятъ. Дъждовната вода, която пада въ тая плоскостъ, се събира въ едно и съ тръби се вкарва дълбоко въ земята. Тя служи за чистене, пране, а беднитѣ даже пиятъ отъ нея. Далечъ отъ града тукъ-тамъ стърчатъ минарета на джамиитѣ, отличителенъ белегъ на мухамеданските градове. При самия бръгъ на пристанището има римска триумфална арка, направена отъ единъ квесторъ (началникъ) въ честь на императоритѣ Маркъ Аврелий и Луциусъ Аелиусъ Верусъ; скулптурата на тая арка не е толкозъ добра, обаче, достатъчно е запазена.

Още на бръга ни посрещнаха много полицейски агенти, стражари и нѣколко офицера. Всичкитѣ ни гледаха съ особено любопитство. Нѣма вече многобройна публика, както въ Солунъ и Смирна. По улицитѣ бавно се движеха жълти, мургави и черни хора, облѣчени съ дѣлга, бѣла дреха. Тѣ бѣха мястните жители, които не проявяваха никакво любопитство къмъ насъ. Най-напредъ влѣзохме въ една кръгла врата на крепостъта, изминахме нѣколко криви и тѣсни улици и се спрѣхме въ единъ широкъ дворъ. Обискирахѫ ни най-строго, пре-гледаха дрехитѣ ни, мащаха желѣзата отъ вратовете ни и единъ по единъ ни заведоха въ затвора. Директорътъ на затвора, родомъ отъ Сърбия, бѣжанецъ въ Скопье, гдето нѣколко години подъ редъ е билъ старши стражаръ, асетне произведенъ въ чинъ подпоручикъ и препратенъ въ Триполи, бѣше много грубъ човѣкъ, на име Османъ. Той, още когато ни видѣ, се разгневи до последна степень и ни посрещна съ много оскърбителни думи. Но на сутринята съвсемъ измѣни обноситѣ си. Той почна любезно да се разговаря съ насъ. Пър-

виятъ день нашето пристигане му припомни споменитъ отъ минали времена... Обхвана го свойствениятъ на всички турчинъ фанатизъмъ, и той падна въ едно безумно изстяпление. Утринъта той разбра, че и ние сме хора както всички други и че сме пострадали отъ глупавата турска администрация и безумното правосѫдие.

Въ триполския затворъ престояхме единъ месецъ. Единъ денъ преди да тръгнемъ за Фезанъ ни съобщиха, че ще пѫтуваме, и самиятъ директоръ взе отъ всъкиго по 25 гр. за разносчи по пренасянето на дрехите ни. Още сѫщия денъ натъкмихме необходимото нужднитъ нѣща за пѫтъ, обуща (балги) съници и пр.

На 23 юни, късно презъ нощта, единъ по единъ ни изваждаха отъ затвора, за да ни поставятъ синджира на вратоветъ. Ръждясалия синджириъ прекарвахме презъ халкитъ на желѣзниятъ ни гривни, по една отъ които на всъкиго поставяше на врата самиятъ директоръ, щомъ нѣкой излѣзе отъ входнитъ врата на затвора. Ние бѣхме 51 българи, 2 арменци, 1 турчинъ и 1 арабинъ, всички добре оковани въ желѣза. Следъ като излѣзохме вънъ отъ крепостъта, чухме внезапенъ шумъ, — кавалерия, която се присъедини къмъ останалите войници и стражари, които ни обграждаха съ голи щикове. Ние тръгнахме въ редица единъ следъ другъ. Най-напредъ вървѣше командантътъ на жандармерията съ нѣколко офицера и директорътъ на затвора. Месецътъ блѣщѣше, земята много освѣтлена, по улицитъ нѣмаше нито единъ човѣкъ. Ние се сбогувахме съ наведенитъ клонове на палмовите дървета, които ни навѣваха само тѣга и скърбъ. Най-напредъ вървѣхме съвсемъ тихо. Само желѣзата на вратоветъ ни и шашкитъ на офицеритъ звънтиха отъ време на време. Вървейки по една широка улица, внезапно чухме гласъ: янашма! (не се приближавай, не се приближавай). Истинктивно всички обърнахме главитъ на горе, отъ гдето

идѣше гласътъ. Старъ човѣкъ, съ бѣла брада, облѣченъ въ бѣли дрехи, гологлавъ, стои на единъ балконъ. Кой бѣше той? — Валията и въ сѫщото време военниятъ командантъ на Триполи — казаха ни нашитѣ другари арменци. Тоя военачалникъ, види се, съзрѣ нѣкоя опасность въ туй, че нѣкои отъ войниците бѣха се доближили до насъ съ голитѣ щикове. Заповѣдваше имъ да се не доближаватъ до насъ. Самиятъ валия въ наше присѫствие ни препоръчка на офицеритѣ, войниците и стражаритѣ. Следъ като излѣзохме вънъ отъ града, една частъ отъ кавалерията съ команданта и директора се завѣрнаха, а ние, 55 души, съ трима военни офицери, единъ жандармерийски подпоручикъ, 20 души кавалерия и 11 стражара тръгнахме на путь.

КЪМЪ ФЕЗАНЪ.

Далече отъ насъ въ една пѣсъчна поляна слушаме рева на камилитѣ (76) съ сухаритѣ, водата и дрехитѣ. Когато слушаме рева на камилитѣ, когато ги товарѣха, като виждаме тѣхнитѣ скачания, раздвижванията на камиларитѣ, всички въоржжени съ дѣлги пушки, даже когато товарѣха камилитѣ, паднахме въ едно душевно настроение, каквото до тогава не бѣхме изпитали. И ние по примѣра на камиларитѣ почнахме да уякчаваме обущата си и здраво превързахме торбитѣ, които носѣхме на гърба си.

Зората се вече появи, камилитѣ останаха назадъ, а ние, въ три синджира, отидохме напредъ, постоянно обиколени отъ войската и жандармерията съ офицеритѣ. Найнапредъ вървѣхме полека, сетне усилихме вървежа и тѣй вървѣхме около 5—6 часа безъ почивка. Поставени въ дѣлги синджири, стжпвайки изключително върху купове отъ подвиженъ пѣсъкъ, неотспани отъ вчера

и ненахранени презъ деня, повечето отъ настъ уморени и ожеднѣли за вода, постоянно питахме, где има вода. Залъгваха ни, че щомъ ни застигне керванътъ (гяфлето), ще ни дадатъ вода. Слънцето пекна, ние продължахваме пътя, а далечъ въ хоризонта се показваше зеленина, но щомъ наблизавахме до нея, пакъ нѣмаше вода. Залъгвахме се съ една друга и трета зеленина, които се показваха въ хоризонта, докато въ едно мочурливо място, обрасло съ зелена, бодлива трева и малка тръска, въ единъ трапъ намѣрихме нечиста вода и ни дадоха да се напиемъ. Растителните частички, които бѣха въ водата, смѣсена съ земя и животинки, придаваха ѝ почти черенъ цвѣтъ. Всѣки старателно се мѣчи да улови мяха или нѣкой отъ сѫдовете, съ които раздаваха вода. Тая вода временно уталожи жаждата ни. Слънцето ярко блѣщѣше, а ние още пътувахме по стрѣмни хълмове отъ пѣськъ, постоянно блѣскайки се едни въ други. Възползвани отъ ширината на мястността, вървѣхме въ прива линия, а не въ редица единъ следъ другъ. До като едни трѣбва да минатъ върха на нѣкой пѣсьченъ хълмъ, който имъ се изпречи, други, завлѣчени отъ синджира, паднатъ на земята или тъпчатъ търнетъ, а стражаритъ следъ насъ крещѣха: „имши, имши я гяуръ!“ (върви, върви, неверникъ). Туй продължи доста време. Стражаритъ, вече уморени постоянно да викатъ подирени, при най-кратко спирене за каквото и да е почнаха да ни блѣскатъ по гърбовете съ приклада на пушките си.

Мѣстото, до кѫдете трѣбаше да пристигнемъ тоя денъ, бѣше още много далечъ, а нѣкои отъ настъ, омаломощени отъ гладъ, жажда и побой, престанаха да вървятъ. Поради това по неволя трѣбаше всички да спремъ. Жандармейскиятъ офицеръ се опита съ камшика, на единъ, на другъ по главата, по нозете, по сърба, но напраздно,— всичките едва се движехме. Пра-

хътъ, който се образуваше отъ бързия ходъ на конетъ, бѣше съвършено покрилъ дрехитъ ни, лицата на всички ни изглеждаха като да са нацапани съ жълта, маслена боя. Мъжните условия, при които бѣхме поставени този денъ, ни изплашиха и си казвахме, че ако по цѣлия пътъ отиваме тъй, ние още на втория денъ ще измремъ.. Попадалитъ казватъ: „свършихме вече“, другаритъ имъги утѣшаватъ, но скоро и тъ попадаха. За голѣмо щастие керванътъ наближи до настъ, и офицеритъ, следъ като видѣха, че ние всички щѣхме да паднемъ, съгласиха се да позволяятъ, щото една частъ отъ настъ да се качатъ на камилитъ. Следъ 3—4 часа пътъ ние пристигнахме при малкия оазисъ Меджининъ. Тамъ намѣрихме студена и чиста вода, напихме се добре и всички съвършено уталожихме жаждата си. Тамъ имаше нѣклооколиби, близу до които имаше две градини съ голѣмистѣнчести дървета и зеленчуцъ. Това бѣше цѣлиятъ оазисъ. Отъ Триполи до тукъ постоянно минавахме малки и голѣми, амфиатрално разположени хълмове отъ подвиженъ пѣськъ, чудесно изпъстрени съ всевъзможни очертания вследствие на вчеращния вѣтъръ. Гарата, полето или морето иматъ своите хубости; чудесното разположение на изпъстренитъ пѣскъчиливи хълмове има сѫщо своята хубостъ. Времето бѣше тихо; ако да бѣше се появилъ вѣтърътъ, туй разстояние не щѣхме да изминемъ въ три дни, понеже всрѣдъ този пѣськъ едва бихме могли да се видимъ единъ съ другъ. Нощта пакъ въ синджиритъ преспахме на открито и следъ полунощъ керванътъ тръгна, а ние — напредъ. Въ зори се качихме на камилитъ. Малко яздѣхме, понеже трѣбваше да изминемъ единъ високъ, пѣсьчливъ хълмъ, гдето камилитъ, товарени съ тежки товари, вървейки по пѣська, изгубваха равновѣсietо та товаритъ се поваляха по земята. Всички слѣзохме и пешкомъ изминахме пѣська. Отъ върха на тоя

голъмъ хълмъ, далече въ едно равно поле, забелъзахме зеленина съ нѣколко дървета.

Усилихме хода надолу и къмъ обѣдъ пристигнахме при мѣстността Сая, гдето намѣрихме три ливади съ зелена трева, нѣколко смокинени дървета и единъ кладенецъ съ вода. Всрѣдъ една градина видѣхме бѣла, висока кѫща, съ кубе, крѣгла врата безъ прозорци. Струваше ни се, че е теке. Обаче се лѣжехме — туй бѣше кѫщата на единъ арабски първенецъ (шейхъ). Въ тая пуста страна, гдето беднитѣ съ голѣми мѫчинотии съграждатъ хижитѣ си, тая кѫща изглеждаше като палатъ.

Слънчевитѣ лжчипадаха вече полегато, когато тръгнахме по полето. Далечъ въ хоризонта виждахме високи ридове — разклонения на Тагоновитѣ гори — и струваше ни се, че сѫ обрасли съ зелени дървета. Съ нетърпение бѣрзахме да ги достигнемъ. На далечно разстояние отъ насъ се движеха тукъ-тамъ араби. Тѣ въ домоветѣ ли се прибраха или отиваха при стадата си, туй не знаехме. Крашишкомъ ни изглеждаха, и като ги изминемъ, по- внимателно се взираха въ насъ. Тѣ като да се страхуваха отъ насъ — ивглеждахме имъ хора, каквито тѣ не сѫ виждали до тогазъ, а сѫщо и ние се страхувахме отъ тѣхъ. Късно вечеръта пристигнахме въ едно дефиле, отъ дветѣ страни на което се издигаха, отдѣлени единъ отъ другъ, стрѣмни каменисти ридове. Офицеритѣ, като наблюдаваха лицата, които тайно ни изглеждаха, усъмниха се много. При самия входъ на дефилето при мѣстността Шаршара спрѣха кервана и поставиха синжирийтѣ ни. Всички полегнахме, а нощниятъ патраулъ постоянно се движеше покрай насъ. Подъ ясното небе слабитѣ сѣнки на стърчащитѣ голи ридове имаха тайнственъ изгледъ. Сутринята, 25 юни, пакъ съ желѣзата бавно се възкачвахме по височинитѣ,

преуморени и изжеднѣли за вода. Въ подножието на единъ ридъ, при едно палмово дърво намѣрихме вода. Тамъ спрѣхме, за да ни извадятъ отъ вратоветѣ желѣзата. Слънчевитѣ лжчи пѣдаха вече вертикално, а ние, наредени въ редица двама по двама, бѣрзо вървѣхме по една пространна, наведена плоскостъ. Тоя денъ бѣ извѣнредно много горещо. Първиятъ денъ съ синджиритѣ и при голѣмитѣ мжки по пѣсъка ние малко внимание обрѣщахме на слънцето. Тоя денъ, освободени отъ синджиритѣ, бѣрзахме да намѣримъ каквато и да е сѣнка. Около насъ тукъ-тамъ виждахме зеленини. Появиха се колиби отъ трѣска — белѣзи, че наблизу има хора — а по-сетне, следъ обѣдъ, пристигнахме въ малкия градецъ Тархуна. Сѫщия денъ при насъ дойде градскиятъ лѣкаръ за да прегледа болнитѣ. Тѣ бѣха шестъ души, почти всичкитѣ бѣха пострадали отъ слънчевъ ударъ. Нашитѣ лица, изгорѣли отъ слънцето, бѣха червени като жаръ.

Тархуна е малъкъ градецъ съ 50—60 кѫщи, между които има нѣкои модерно построени. Всрѣдъ града има голѣмъ площадъ въ видъ на правожгълникъ, покрай който сѫ наредени дюкянитѣ. На другия денъ, сѫбота, бѣше пазарниятъ денъ. Ние бѣхме въ една отъ стантѣ на правителствения домъ и презъ тоя денъ цѣлиятъ площадъ бѣше пъленъ съ хора. Далечъ отъ околността бѣха дошли араби и продаваха жито, плодове, животни, вълна и пр.

Въ Тархуна постоянно квартирува 100—150 души кавалерия. Третия денъ отъ пристигането ни, следъ обѣдъ тръгнахме отъ тоя градъ и докато изгрѣе месецъ вървѣхме пеши презъ едно поле, обрасло съ изсъхнала отъ горещинитѣ трева. При мѣстото Батумъ ни дадоха вода отъ мѣховетѣ, качихме се на камилитѣ, пѫтувахме цѣлата нощъ, другия денъ и другата нощъ, а на третия денъ сутринята пристигнахме въ града Урфe, 1919

първостепенъ околийски градъ. Отъ Тархуна до Урфеле вървяхме денонощно много усилено и никъде не намърихме вода. Последната нощ и последния ден пътувахме изключително по скалисти мъста. Нигде нъмаше нито едно дърво, не видяхме ни една тревица. Каква еднообразна картина отъ скалисти, стръмни ридове и сухи порои! Градът Урфеле е разположенъ върху два високи, скалисти хълмове. Двата хълма разделя една широка долина, въ която има много маслинени дървета и нѣколко кладенци за вода. Тая мѣстностъ представляваше голѣмъ контрастъ съ околността. Кѫщитѣ, съградени изключително отъ земя, приличатъ на сѫщински пещери и мѣжно могатъ да се различаватъ една отъ друга. На единъ високъ ридъ е правителствениятъ домъ, а до него казармата, въ която постоянно стоятъ 150—200 души пехота. Правителствениятъ домъ и казармата сѫ обградени съ стени, надъ които се развѣва знаме, а отъ къмъ северната часть на крепостта върху стените сѫ поставени два топа. Затворътъ е сѫщинско подземие, и вжтре едва се забелѣзватъ затворниците, оковани въ желѣза. По-грозенъ затворъ не ще има въ цѣлата империя. На много километра около града освенъ камъни и скалисти ридове нищо друго не се забелѣзва. Ние престояхме два дена въ Урфеле. Денонощно съ желѣзата ние живѣехме въ една каменна ограда, вратата на която строго пазѣха двама часовои.

Не ни позволяваха даже по двора да излизаме. Освенъ това, макаръ да бѣхме въ населено място, не ни даваха достатъчно вода за пиене. Нощно време съ желѣза се поваляхме върху голата земя безъ всѣкаква покривка. Презъ тѣзи дни при насъ не се яви нито единъ отъ офицеритѣ. Ние бѣхме подъ разпорежданятията само на стражаритѣ. Тѣ ни правѣха покупки

отъ града. Взимаха ни десетъ пъти повече отколкото костуваше всъки купенъ предметъ, — тютюнъ, захаръ, кромидъ, хартия и пр. Тримата офицери и кавалерията останаха въ Урфеле, а ние на третия день пакъ тръгнахме по двама на една камила. Вървяхме презъ цѣлата нощ; утринъта, следъ като пекна слънцето, седнахме да почиваме подъ сѣнките на две-три дървета върху една суха поляна. Отъ тамъ продължихме пътя по едно равно поле, обрасло съ суha, бодлива трева и много храсталаци. Всрѣдъ полето спрѣхме и нѣколко часа престояхме при мѣстото Софиджинъ. По това поле вървяхме 10—11 часа безъ да видимъ никакво дърво и нито единъ хълмъ. Почвата на голѣми пространства отъ това поле бѣше мека, а по повърхността ѝ имаше тѣнькъ пластъ отъ земна утайка. Водитѣ, паднали презъ пролѣтнитѣ дъждове, вследствие на хоризонталното положение на земята нѣмало кѫде да изтекатъ, една частъ отъ тѣхъ се изпарила отъ горещинитѣ, а другата бѣ попита отъ земята. Височината на житнитѣ растения, вече прибрани на купове, бѣше много голѣма. Останалата частъ отъ земята бѣше покрита съ висока, изсъхнала вече отъ слънцето трева. Отъ всичкитѣ изминати мѣстности почвата на тая мѣстностъ е най-удобна за земедѣлие. Тукъ въ нужда и орисъ може да се обработва.

По нашитѣ мѣста най-хубавъ изгледъ има слънцето сутринъ, когато изгрѣва надъ нѣкоя гора и освѣтли по-високите върхове. Тукъ изгрѣването на слънцето представя още по-омайна картина. Щомъ слънцето се появи на хоризонта, цѣлата земя се освѣтли като съ електричество, а полето взима по-красивъ изгледъ. Още при самия хоризонтъ то се вижда цѣлото, и слънчевите лжчи, смѣсени съ земните изпарения, придаватъ му неописуема красота. То представлява единъ голѣмъ чер-

венъ кръгъ, центърътъ на който ясно свѣти. Далечъ отъ насъ, въ непокрититѣ съ трева мѣстности, гдето слънчевитѣ лжчи се отражаваха, струваше ни се, или по-добре ние бѣхме увѣрени, че виждаме нѣкое езеро. Храсталаците и тревата на съседнитѣ мѣстности изображаваха брѣга на туй езеро. Повърхността на почвата отъ далечъ никакъ не се различаваше отъ повърхността на водата въ тихо езеро. Колкото повече наближавахме, „водата“ бѣгаше, и следѣ като изминахме полето съ очитѣ си видѣхме, че не бѣше вода. Отразилитѣ се слънчеви лжчи дохождаха право въ нашето око и ние виждахме тая странна илюзия.

Нагретитѣ вече слоеве отъ въздуха надъ сгорещената повръхность пречупватъ слънчевитѣ лжчи, че отъ далечъ изглежда като да се отразява въ повърхността на водата. Пѣтникътъ, омаломощенъ отъ жажда, гледа предъ себе си езера безъ да може да ги достигне. Нѣкои предмети въ пустинята при това природно явление иматъ съвсемъ другъ изгледъ и показватъ се несравнено по-многобойни отъ колкото сѫ въ действителностъ. Тая оптическа измама арабитѣ наричатъ „дяволско море“, а пѣтешественицитѣ — фата моргана. Фата моргана обрѣща единъ малъкъ храстъ, въ палмова горица; отдѣлнитѣ парчета скали представя за градъ; изобщо всичкитѣ предмети, които сѫ предъ очитѣ на пѣтника, съ своитѣ колосални форми изглеждатъ чудовища, отъ които камилитѣ се боятъ. Пѣтешественикътъ Русегеръ при пѫтуването си презъ нубийската пустиня често ималъ случай да наблюдава подобна прозрачность на въздуха. „На една прозрачна пѣсъчлива плоскостъ, разказва той, която ние минавахме, освенъ нѣколко отдѣлни една отъ друга планини, гдето не можахме да намѣримъ нито едно място за почивка, ние гледахме отъ 10 часа сутринята до 4 часа вечеръта чудесна фата моргана.

Ние гледахме около насъ въ сухия пъсъкъ много вода въ разнообразни видове: рѣки, езера, пространно море, което се вълнува отъ вѣтъра. Планините, разхвърлени въ пустинята, изглеждаха острови и по гладката повърхност на окръжжаещата ни вода тѣ се отразяваха въ обратенъ видъ. По-нататъкъ отдѣлно стърчащите скали изглеждаха ни съ помощта на нашето въображение кораби съ разпуснати платна, които напразно се мъчатъ да се помѣстятъ отъ мѣстата си. При много благоприятни обстоятелства тази прозрачность бѣше тѣй силна, щото ние се приближихме до изпречилитѣ се предъ насъ предмети на разстояние по-малко отъ сто крачки. Щомъ наближихме, цѣлото явление изчезна като по вълшебенъ знакъ, а предъ насъ се простираше само ситетъ пъсъкъ. Какви адски мъчения причинява подобна прозрачность на нещастния пѫтешественикъ, който жадува за една глѣтка вода за да уталожи своята умора! Тази прозрачность е особено ясна къмъ обѣдъ. Ние останахме назадъ единъ часъ следъ кервана. Последниятъ бавно се движеше предъ насъ, камилитѣ почнаха да ходятъ разпрѣснати една отъ друга, нѣщо което мѣстните жители особено обичатъ да правятъ, само ако мѣстото позволява, завчашъ ние видѣхме, че хората и камилитѣ вървятъ на нѣколко метра високо въ въздуха, направо презъ водата. Колкото повече ги наближавахме, толковъзъ повече тѣ спадаха по-низко и когато вече съвсемъ наближихме при тѣхъ, ние видѣхме, че камилитѣ ходятъ по земята, тѣй както ние, а камиларитѣ бавно се движатъ около тѣхъ“.

При тая оптическа измама присъединява се и друга измама, предизвикана отъ чувствата вследствие болезненото състояние на пѫтниците. Често пѫти пѫтникътъ мисли, че той ходи между стени; той вижда място за почивка, градъ, и всичко това само въ своето въобра-

жение. Той слуша воденица, а това е тропотъ на нѣкай сѫдъ или шумъ отъ триенето на нѣкой каишъ отъ самаря. Той слуша, че шурти водата въ нѣкой потокъ: това е пѣсъкъ, който се пренася отъ вѣтъра. Пѫтникътъ има само една мисълъ — „прѣсна вода“, и отъ вѣзбуденитѣ си чувства съ усилването на своите желания той се лъже отъ впечатленията, получени отъ тѣхъ. Даже чувството на вкуса, при много трескаво състояние, се излага на подобна измама. На единъ пѫтникъ се случило да види, какъ единъ заблуденъ вече негъръ, който билъ въ трескаво състояние, защото билъ увѣренъ, че предъ него има вода, черпѣлъ отъ нея съ рѫцѣ си и увѣрявалъ другитѣ, че тя е много студена. Вѣздухътъ, който поглъщалъ въ такъво едно трескаво състояние, сминалъ за разхладително питие.

Преди да пристигнемъ на мѣстото Касаръ ел-бинадъ (Момини палати), 4—5 часа ходихме презъ една пѣсъчлива долина и за пръвъ пѫтъ презъ пѫтя видѣхме заселище отъ 15—20 палатки. Това бѣше селцето Нефетъ.

Въ единъ дѣлбокъ отъ 60—70 м. кладенецъ намѣрихме вода за пиене. Нигде по цѣлия пѫтъ водата не бѣше толкова дѣлбоко въ земята. Въ сравнение съ околнитѣ мѣста кладенецътъ бѣше на едно много низко мѣсто, обаче въ сравнение съ морското равнище ние бѣхме много високо. При кладенеца имаше три голѣми, сѣнчести дѣрвета, подъ сѣнкитѣ на които престояхме докато слънчевитѣ лжчи почнаха да падатъ полегато. Дѣрветата, които срѣщахме по пѫтя отъ Тархуна до това мѣсто, бѣха всичкитѣ еднакви, отъ единъ и сѫщи родъ. Това чадърообразно дѣрво на арабски се назва ата и расте 8—10 м. височина и има гладка кора. Листата приличатъ на листата на сладката папратъ, съ малки миризливи цвѣтове, снабдени съ много тичинки,

стърчащи на върха на една влакнеста дръжка. Плодътъ е ягода. Предстоеше ни да минемъ едно разстояние поголѣмо отъ 110 километра, трѣбваше да минемъ мѣстности, обсипани изключително съ пѣсъкъ и камъни, гдето нѣма никакъвъ изворъ за вода. При тръгването на кервана нѣкои отъ нашитѣ другари се опитаха да доближатъ до кладенеца, за да допълнятъ малкитѣ си мѣхове за вода, които постоянно носѣха съ торбитѣ за хлѣба върху гърбовете си. За тая смѣлостъ на нѣкои отъ нашитѣ другари офицерътъ се разгнѣви до такава степень, че взе да бие всѣки, когото срешише предъ себе си. По примѣра на офицера почнаха и стражаритѣ, а камиларитѣ, между които имаше и нѣколко "души въ качество на милиция, мѣстни араби, само чакаха да се даде поводъ. Всички безмилостно почнаха да ни блѣскатъ, като че ли откриха кой знае какъвъ заговоръ. Камилитѣ бѣха вече товарени, нѣкои бѣха се качили върху камилите, други увиснати съ дветѣ рѣце на дѣлгитѣ криви вратове на камилите, мѫчеха се да ги нараратъ да легнатъ върху земята, за да се качатъ върху гърба имъ, когато офицерътъ даде заповѣдъ да не язди никой, а всички да вървимъ пеши. Всички моментално слѣзохме отъ камилите, обвѣрзаха ни рѣцетѣ единъ за другъ съ вжжета, стражаритѣ нарамиха пушките и почнаха отдире ни да крещатъ: „имши, имши я гяуръ!“ Всички усилихме ходѣтъ, като да ни гони нѣкой; цѣля денъ, цѣлата нощ и на другия денъ постоянно ходѣхме. Втория денъ следъ обѣдъ минавахме едно голѣмо пространство съ купове отъ подвиженъ пѣсъкъ. Колкото и да се мѫчехме да ходимъ бѣрзо и съ туй да посъкратимъ разстоянието, обаче пѣсъкътъ не позволяваше. Чакъ тогава офицерътъ благоволи да ни позволи да се качимъ на камилите. Вечеръта късно спрѣхме при мѣстото елъ Муедъ, гдето почвата бѣше твърда и ка-

мениста. Луната се изгуби вече задъ хоризонта. Нощта бѣше толкова тъмна, че едва се забелѣзвахме помежду си. Тукъ трѣбаше да пренощуваме. Ние, уморени и ожеднѣли за вода, търсѣхме поне да ни дадатъ почивка. Разположихме се на колело всрѣдъ каменацитѣ, обкръжиха ни часовитѣ. Ние, следъ като хапнахме по едно-две парчета сухари, взехме опредѣлния дѣлъ, половинъ кгр. вода на всѣкиго, легнахме да преспимъ. Презъ нощта почна да духа вѣтъръ. Повърхността на земята следъ захождането на слънцето бѣше съвсемъ охладнѣла, а ние, безъ каквато и да е покривка, цѣлата нощ до зори, изложени на студения вѣтъръ, превивахме се, постоянно обвивайки съ кърпи поне лицето и рѣзетѣ си. Презъ цѣля пѫть на никого отъ насъ не позволяваха да се приближимъ при дрехитѣ, нито пѣкъ даже съ разрешение не можехме да извадимъ отъ дрехитѣ си по нѣкой чуvalъ или одѣяло, съ което да се покриваме нощно време. За всѣкакво приближаване изпитвахме камшика¹. . .

Всички стѣснителни мѣрки, всички произволи, които се вършеха върху насъ съ заповѣдъ на офицера и по прищевкитѣ на стражаритѣ, би се оправдали съ единъ или другъ претекстъ, обаче обстоятелството да не можемъ да вземемъ нѣкой чуvalъ или одѣяло отъ дрехитѣ си, съ които да се предпазимъ отъ нощния студъ и вѣтъръ, ясно говорѣше, че искаха да измремъ, следъ като изпитаме всичкитѣ грозотии и ужаси на дългия и мѫчителенъ пѫть.

¹ Офицерътъ туй мотивираше съ обстоятелството, че ако всѣки почне да изважда по нѣщо отъ дрехитѣ, арабите ще се възползватъ отъ това и презъ пѫтя всичко ще изкрадатъ. Ако дрехитѣ ни не се развържатъ никакъ отъ насъ, въ Мурзукъ той камиларитѣ щѣлъ да държи отговорни.

Третия ден следъ полунощ при мъстото Зъмъ-Зъмъ намърихме единъ кладенецъ, водата на който бъше много солено-горчива. По никакъвъ начинъ не можехме да я пиемъ. Но жаждата не гледа както мътната, нечиста, тъй и солено-горчивата вода. Напълнихме малките мъхове отъ нея вода, оставихме ги вечерта отворени и сутринъта водата малко изгуби отъ лошия си вкусъ.

На 5-ти юни пристигнахме въ Бундженъ, — малко селце съ 15—20 къщи, покрай които има хубави палмови дървета. Това селце, разположено въ центъра на едно пространно пъсъчливо поле, представлява като малъкъ спасителенъ островъ въ това море отъ пъсъкъ. Предъ самитѣ врати на къщите вътърътъ бъше натрупълъ купове отъ пъсъкъ, които по величината си надминаваха покривите на къщите. Преди 25—30 години, — разправяха мъстните араби, — това село било поголъмо, но отъ постоянното натрупване на пъсъка, който по цѣли дни се разнася отъ вътъра въ разни посоки, жителите напуснали селото и се преселили въ околните мъста, по-сгодни за отгледването на стадата имъ.

Бундженската долина е обградена отъ всички страни съ многобройни пъсъчни хълмове, които отъ далечъ изглеждатъ като изкуствени окопи. Ослъпителните слънчеви лжчи, които се отразяватъ въ гладката повърхност на дългите жици отъ гипсъ и варовници, зле влияятъ на човѣшкото око. На много места презъ пътя има мидени чурупки (pecten), които ясно говорятъ, че почвата на тази мъстност нѣкога е била покрита съ вода. Надъбелите хълмове отъ варовници се издигатъ други пъсъчни ридове съ тъменъ цветъ, които съ течение на времето малко по малко ставатъ на ситетъ пъсъкъ, който вътърътъ носи въ разни посоки. Водата въ всички кладенци на тоя оазисъ не е приятна за пие; освенъ

че тя е солена, но и действува разслабително, а това още повече изтощава пътника, уморен от разни мъжнотии и отъ оскаждната храна. Жителите обработватъ памука въ два вида: като храстъ и трева (*gossypium arboreum* и *perbaceum*). Слабата почва, обаче, не позволява да се обработва въ голѣми размѣри.

Сѫщия денъ продължихме пътя по полето. Втория денъ минавахме покрай скалисти ридове и пѣсъчливи хълмове, и отъ мястото Семесъ до Адметъ, едно разстояние, което извѣрвѣхме въ повече отъ 30 часа, по цѣлия пътъ срещнахме голѣми пространства, въ които имаше селенитъ — богородично стъкло. Минералътъ излѣзълъ на повърхността на земята, сутринъ и преди заходдането на слънцето чудесно хубаво отразяваше слънчевитъ лъчи въ гладкитъ си бѣли и като стъкло кристали. Третия денъ пристигнахме при мястността Теметъ, гдео пакъ намѣрихме солно-горчива вода. Колкото неприятна и да бѣше за пиене, обаче ние я поглъщахме, защото останахме почти безъ вода. Жадниятъ не прилича на гладния. Мжкитъ, които се изтѣрпяватъ въ време на голѣма жажда, никакъ не могатъ да се сравнятъ съ мжките на гладния човѣкъ. Последниятъ чувствува само болки въ stomахa, а ожадниятъ чувствува толкова много мжки, че изгубва самочувствието. Който е опиталъ вкуса на хлѣба, когато е билъ много жаденъ за вода, всѣкога ще предпочете глада предъ жаждата.

Водата при Теметъ, види се, съдѣржаше разтопени много магнезиеви соли, които ѝ подаваха солно-горчивъ вкусъ и тя действуваше като силно разслабително лѣкарство. Презъ последнитъ 15—16 дни, хранени съ сухари, нашите stomаси бѣха изтощени и едва смиляха сухата храна. Колко голѣмо превъзходство има тоя цѣръ предъ всевъзможните разслабителни и чистителни

църове, които препоръчватъ докторите или продаватъ аптекарите. Бедните няма за какво да харчатъ пари за рициново масло, английска соль и пр. По-приятна на вкусъ, тая вода извършва същото действие, както горните църове, а даже няшо повече — не разслабва пищеварителния каналъ, както правятъ първите. Ние на няколко места по пътя опитахме действието на тая вода и се увѣрихме въ нейните качества.

Петиятъ ден откакто тръгнахме отъ Бундженъ, ние пътувахме презъ една долина, отъ двете страни на която се издигаха високи ридове, покрити съ дребни камъни. Някои отъ тия ридове имаха много своеобразенъ видъ: върховете имъ бѣха плоски съ прости жги и отъ далечъ изглеждаха като да сѫ някои укрепления. Следъ като изминахме тази поространна долина, предъ насъ се показа едно много равно поле съ бодлива суha трева, а далечъ въ хоризонта видяхме зеленина. Това бѣше фезанска областъ — градините и пасбищата около градътъ Сокна. На 10 юлий сутринъта единъ часъ преди да влеземъ въ града поставиха ни пакъ желѣзата и вървяхме по една местностъ, повърхността на която бѣ много влажна и голѣмо пространство отъ която бѣше покрито съ една бѣла като снѣгъ кора. Това бѣ силитра.

Влъзохме въ града, установихме се въ самия затворъ — една почти срутена къща съ много стаи, които нѣмака никакви прозорци, а по-скоро приличаха на подземия. Въ Сокна престояхме четири дни, денонощно съ желѣза на вратовете ни. Нѣмакме възможностъ да пригответъ каквото и да е топло ястие, за да се нахранимъ добре. Хранехме се както по цѣлия пътъ — съ сухари, кромидъ, домати и чушки. Четири денонощия седейки на едно и също място въ тѣзи полусрутени денонощия и отъ тежината на синджира, който като

нагърлица постоянно висъче на вратоветъ ни, ние бъхме много повече изнурени отколкото при пътуването си. Презъ деня съ хиляди муhi се движеха на около ни, безъ да можемъ да се предпазимъ да не ни хапятъ поне по лицето. Последните два дни въ стаите, гдето живѣхме, се чувствуваше една отвратителна миризма. Съгласно съ заповѣдта на валията въ Триполи, Реджебъ паша, жандамерийскиятъ подпоручикъ Сунуси тръбваше да ни придружи до Сокна. Отъ тамъ съ втора заповѣдь щѣха да назначатъ другъ офицеръ, който тръбваше да ни заведе въ Мурзукъ. Първиятъ день туй се говорѣше, а на втория день положително научихме, че поручикътъ Мевлюдъ е вече тръгналъ отъ Мурзукъ съ едно отдѣление войска. Като научихме това, ние се много уплашихме, понеже тръбваше да чакаме още 10—12 дни, докато да пристигне тоя офицеръ, вързани съ желѣзата като сѫщински кучета. Мнозина бѣха болни, и ако останѣхме още нѣколко дни въ тѣзи подземия, ние всички щѣхме да се разболѣемъ опасно, а това много зле щѣше да се отрази върху насъ презъ понататъшния пътъ.

Гореспоменатиятъ жандамерийски офицеръ Сунуси е родомъ отъ гр. Мурзукъ. Младъ човѣкъ, съ срѣденъ рѣстъ, пълно телосложение, черна кожа, кждрави косми, много сериозенъ и хладенъ, — изглеждаше като лъвъ. Презъ цѣлия пътъ, освенъ съ единъ-двама отъ насъ, съ никого другого не влѣзе въ разговоръ. Тоя офицеръ нѣколко години подъ редъ е билъ единствениятъ началникъ на фезанската жандармерия. Въ населението той вдъхналъ голѣмъ страхъ, поради което всички незабавно изпълняваха неговите заповѣди. Неговата дума бѣше законъ за населението. Чедо на своята страна, скроменъ и доста състоятеленъ, той е най-популярната личностъ въ Фезанъ. Гдето се

яви, на всъкжде съ пръстъ го посочваха. Той имаше многобройни привърженици, които го уважаваха и тържествено го посрещаха на всъкжде. Обвиненъ въ нѣкое злоупотрѣбление, той една година преди нашето пристигане въ Триполи билъ арестуванъ въ Мурзукъ и подъ конвой откаранъ въ Триполи. Тамъ успѣлъ да се оправдае предъ военния сѫдъ, но валията не искалъ да му позволи тъй скоро да стъпчи въ Фезанъ, за да не даде поводъ за нови оплаквания. Съ нѣколко дълги телеграми той сполучилъ да предразположи валията да позволи да ни придружи до Мурзукъ и да се види съ семейството си. Съ повторна заповѣдь, тръгнала преди два дена отъ Мурзукъ, Мевлюдъ се повръща назадъ, а ние пакъ съ сѫщия офицеръ продължихме пътя.

До Сокна вървѣхме въ юго-източно направление, а отъ тукъ тръгнахме право къмъ югъ. Следъ като изминахме 20—25 километра, далечъ предъ насъ видѣхме голѣмии ридове, единъ отъ други по-високи и наредени въ редица отъ изтокъ къмъ западъ. Съвършено черниятъ изгледъ на тѣзи ридове следъ захождането на слънцето припомняше нашите мѣста минаваме покрай нѣкоя гора, чувствувахме хладнина и приятенъ вѣтъръ; тукъ, напротивъ, почна да духа единъ много топълъ, юженъ вѣтъръ. Сѣкашъ отъ всъкжде бѣхме обиколени отъ нагорещени пешци. Въпреки голѣмата горещина нито единъ отъ насъ не се изпоти, — той бѣше горещъ и въ сѫщото време много сухъ вѣтъръ. Южниятъ вѣтъръ арабитѣ наричатъ къ бле. Жителитѣ въ топлитѣ страни, а особено жителитѣ въ пустинята отъ нищо толкова не се страхуватъ както отъ подобенъ вѣтъръ. Колкото грозна картина и да представлява атмосферата въ пъсъчливитѣ страни, гдето силнитѣ вѣтрове, придружени съ още по-силни вихрушки, изпълватъ въздуха съ

дребенъ, на гледъ като бълъ димъ пъсъкъ, — нищо не е за пътника. Той може да се установи на едно място, като се предпазва само да не го обтрупа пъсъкътъ. Но, при появяването и продължително дуране на сухия вътъръ той съ нищо не може да се спаси. Единствената надежда за спасение той намира въ водата, която грижливо пази херметически затворена въ мяхове. Обаче, въ тоя печаленъ за пътника моментъ и водата става неговъ неприятель. Пропорционално съ силата и продължителността на вътъра тя изчезва, изпарява се, а пътникътъ остава самъ, очувайки се на природните стихии и люто проклина своята сѫдба, която е предодредила да бѫде житель на пустинята или да се скита по пъсъчливите топли страни. Обхваналия го гладъ той лесно премахва следъ като се нахрани съ палми, за които той не се грижи, щомъ веднажъ сполучи да ги постави въ торбата си, но противъ жаждата той не може да намъри никакво срѣдство — той е безсиленъ. Изтърпяването на жаждата е единична мърка, съ която се измърва крепкостта на жителя въ пустинята. Единствениятъ въренъ спътникъ презъ дългия пътъ е камилата съ свойствената ѝ крепкость, да търпи нѣколко дни безъ храна и вода. Намъ ни предстоеше да изминемъ най-лошите места отъ нашия дълъгъ пътъ — места абсолютно безъ вода, много стрѣмни и съвсемъ неудобни за пътуване.

Преди да излѣземъ отъ Сокна офицерътъ се разпореди телографически, щото да излѣзатъ нѣколко души отъ мястностите съ вода, за да ни посрещнатъ на срѣдъ пътя. Нашето число бѣше голѣмо. Ние бѣхме 82 души наедно съ жандармите и камиларите, а офицерътъ взе много да се беспокои, какъ ще изминемъ едно разстояние отъ петъ денонощия, безъ да намъримъ нѣкѫде вода. Следъ като съвѣршено се стѣмни, ние влѣзохме въ входа

на единъ голъмъ проходъ. Камилитѣ, безъ оглави на главитѣ, ходѣха тамъ кѫдето искаха безъ да можемъ съ каквото и да е срѣдство да ги направляваме, щото да вървятъ една следъ друга. Намъ презъ цѣлия путь бѣше забранено да държимъ въ ръцетѣ си каквато и да е пръчка или вѫже. Като влѣзохме по на вѫтре въ прохода, камилитѣ почнаха да се плашатъ отъ стърчащите голи скали, една отъ друга съ по-своеобразенъ изгледъ. Щомъ като една отъ камилитѣ се подплаши, почва да скача, да тича, да реве, а туй дава поводъ и на другите да тичатъ и реватъ. Отъ скачанието нѣколко товари съ сухари и два мѣха съ вода паднаха отъ камилитѣ на земята. Мѣховетѣ отъ напрежението на водата следъ удара отъ земята се скъсаха и водата се излѣ. Спрѣхме кервана поне да приберемъ сухарите и повторно да натоваримъ камилитѣ. Офицерътъ се много разяри, свалиха ни отъ камилитѣ и обвѣрзани съ вѫжета единъ за другъ, на четири групи, вървящи на 150 – 200 крачки раздѣлени едни отъ други упѫтихме се презъ тоя дълъгъ проходъ. Ние се нищо не дадохме поводъ за разгневяването на офицера, но той като препаса по нѣколко камшика на нѣколко души отъ настъ, изпрати ни съ жандармите пешинапредъ, а самиятъ съ камилитѣ и болните остана много далечъ и бавно вървѣше следъ настъ. Пътътъ бѣше препълненъ съ камъни и тръне, а ние усилено вървѣхме безъ да се спремъ нѣгде. Нѣкои отъ нашите другари бѣха скъсали обущата си (балгитѣ) и ходѣха боси. Стъпалата на нозете имъ се разраниха, та почти едва стъпваха по земята, препъвайки се о камъните, които едва се забелѣзваха въ нощната тѣмнина. Няя нощъ луната, това природно свѣтило въ пустинята, бѣше въ първата четвъртина, и докато да влѣземъ въ прохода тя се изгуби.

Отъ дветѣ страни на прохода на единъ два часа разстояние една отъ друга срѣщахме суходолища, и безъ да познаваме посоката на пътя нѣколко пъти навлизахме въ тѣзи суходолища. Стражаритѣ крѣщатъ отдире ни, да извиемъ на лѣво или на дѣсно, обаче, ние, не познавайки арабския езикъ, мислѣхме, че ни хокатъ за да вървимъ по-скоро. Тѣ, види се, взимаха нашия бѣрзъ ходъ като поводъ за бѣгство и се спускатъ съ пушките подире ни и бѣхтятъ когото сварятъ по гърба, нозетѣ и пр. Отъ бѣрзия ходъ въ тѣмнината и горещия вѣтъръ ние бѣхме почти всички омаломощени. Нѣколко пъти помолихме стражаритѣ да се спремъ за да починемъ малко. Тѣ още повече се възмущаваха и пакъ намираха претекстъ да ни биятъ. Единъ часъ преди появяването на зората ние спрѣхме при подножията на три високи, раздѣлени единъ отъ другъ ридове, гдето имаше единъ дѣлбокъ кладенецъ. Още последнитѣ две групи не бѣха се прибрали, първата и втората завчасть заспахме.

Сутринята, като видѣхме високите, черни ридове, покрити изключително съ черни като въгленъ камъни, цѣлата околност изглеждаше ни за сжински черенъ гробъ. Толкова жалка картина стоеше предъ насъ, и ние просто се удивлявахме на тая страшна гледка. Следъ блѣсъка на слънчевитѣ лжчи и офицерътъ съ кервана пристигна. Всички моментално научихме, че другарътъ ни Никола Трайковъ, родомъ отъ гр. Битоля, който болѣдуваше отъ слънчевъ ударъ, умрѣлъ. Той още въ Сокна, оставенъ безъ всѣкаква медицинска помощъ, бѣше изгубилъ съзнанието си и не се хранѣше. Ние въ синджиритѣ, а той предъ насъ, презъ всичкото време денонощно бѣлнуваше за своето минало. Той често извикваше тритѣ си мѫжки девица и съпругата си, разговаряше се съ тѣхъ, по нѣкога пѣеше, а следъ това съ часове охкаше безъ да можемъ съ каквото и

да е да му помогнемъ. Той често повтаряше злото, отъ което всички страдахме, — турската произволна власт. Нещастниятъ, вече полумъртъвъ, постоянно говорѣше на себе си, че народътъ не се сгрупирва на едно, за да премахне турския режимъ. Физически много здравъ, на възрастъ 45 г., съвсемъ неграмотенъ, презъ своя животъ, види се, най-добре е схващалъ това, и сега туй бѣше предметъ на неговите предсмъртни бълнувания. Вследствие възпалението на мозъка му, при всичката му голѣма физическа сила той не можеше да се крепи върху камилата. Първите нѣколко дни съ него яздѣше по нѣкой отъ настъ и го държеше да не падне. Обаче следъ като падна въ безсъзнание постоянно го обвързваха съ вжжета, за да не падне. Презъ последната нощъ, падналъ въ предсмъртна агония, той постоянно викалъ, — тъй разправяха другите болни, които придрожаваха камилиите, а жандармите, почти всичките бивши разбойници и крадци, озлобени, груби, безъ ни най-малко да уважатъ поне неговото човѣшко достойнство, немилостиво го били въ продължение на цѣлата нощъ. Топлиятъ вѣтъръ и тѣзи безпримѣрни изтезания станаха причина по-скоро да умре. Неговиятъ студенъ трупъ обвисналъ върху гърба на камилата, спрострѣхме върху земята. Лицето му, почернѣло и погрознѣло отъ предсмъртните мѫчения, прѣститѣ на ржцетѣ почти сбрани на купъ, краката превити и вече сдѣрвени като камъкъ, ни вдѣхнаха голѣма скърбъ. Такава е нашата участъ, казвахме си. На 14 юлий, 3 ч. следъ обѣдъ, неговиятъ гробъ, изкопанъ съ колове отъ дѣрвета на върха на една висина, бѣше готовъ. Всички на чело съ свещеника, облѣченъ въ единствената свещеническа дреха, патрахилъ, при пѣнето на подходящата въ случая молитва „св. Боже, св. крепки помилуй настъ“ носѣхме тѣлото на умрѣлия ни другаръ. Погребохме го.

Тоя денъ и цѣлата нощъ ние пѫтувахме презъ черни ридове, единъ отъ другъ по-високи, които изпъкваха предъ насъ. Пѫтът бѣше 5—6 десиметра широкъ, а отъ дветѣ страни, колкото ни гледаше окото, повърхността на земята бѣше покрита съ черни камъни. Тѣ на всѣкїде тѣй бѣха разпростлани като че ли човѣкъ нарочно ги е редилъ единъ до другъ. На далечно разстояние наистина срещнахме малки купове отъ камъни, но това бѣха белези, които пѫтниците постоянно поставятъ по пѫтя, за да указватъ посоката на пѫтя. По ребрата на тѣзи ридове ясно се забелѣзваше, че тѣзи камъни сѫ били земя, която, откъртена отъ дъждовете, раздробена по-сетне на парчета и отъ голѣмия слънчевъ пекъ бѣ се преобрнала на черни като вжгленъ камъни. Вѣроятно земята съдѣржаше много глина, и последната именно придаваше тоя черенъ цвѣтъ на камъните. Както по насъ препеченитѣ тухли или керемиди почерняватъ, сѫщо тѣй бѣха черни тѣзи земя-камъни. Другата нощъ ние бѣхме вече на най-високото място на тѣзи ридове, отъ гдето се гледаше много надалечъ. Най-широкъ кръгозоръ имаше това място, обаче нощната тѣмнина не позволяваше да се любуваме на тази гледка отъ непрекъснати черни ридове и долини. Ние бѣхме 670—700 метра надъ море ото равнище, въ съмитѣ прегрѣдки на планината *Джебелъ есъ Сода*. Тази планина се издига на 180 м. надъ почвата и има величественъ видъ. Горнитѣ слоеве отъ присѫтствието на желѣзо въ земята сѫ черни като вжгленъ. Цвѣтътъ пѣкъ на долнитѣ слоеве е кафявъ или жълтъ. Върховетѣ на планината лъщатъ като графитъ; тоя цвѣтъ на много места е slabожълтъ, срѣщатъ се и много кафяви и жълти петна. Изобщо, споредъ думитѣ на д-ръ Фогеля, цѣлото мястоположение при съвършеното отсѫтствие на животни и растения прилича на частъ отъ луната.

Тази планина е покrita съ жълтеникави варовници. Каменитѣ, макаръ и много твърди, бърже се раздробяватъ отъ влиянието на въздуха, дъжда и водата. Каменитѣ се чупятъ и се образуватъ вглъбнатини. Вследствие на това горнитѣ слоеве оставатъ безъ подпорка и като не могатъ да се задържатъ, съ тресъкъ се събарятъ, сгромолясватъ се на долу, като образуватъ безбройни каменни парчета. Като почнахме да слизаме на долу, мѣстата, обсипани изключително съ сѫщите камени, бѣха много стрѣмни, а ние, възседнали на камилите, едва се удържахме да не заспимъ. Случайно, ако малко се препъне животното, ние на парчета щѣхме да се намѣримъ въ дълбоките пропasti, които бѣха около насъ. Камилите измѣниха обикновения си бавенъ, но съ голѣми крачки вървежъ, — тѣ почнаха да вървятъ побавно и съ по-малки. Въпрѣки голѣмата тежестъ (200—250 килограма), съ която всѣка бѣше товарена, тѣ предпазливо вървѣха. Тѣ добре схващаха опасността. Камилата при всичките ѝ превъздостъва, които има надъ другите домашни животни, най-важното ѝ е това, че тя е много разумно животно. Камилата носи тежестъ два пъти по-голѣма отъ оная, която може да носи най-якиятъ конь, тѣрпи 5—6 дни безъ вода и храна, храни се съ много оскѣдна храна, замѣнява вола или бивола при обработването на земята, дава добро млѣко, а най-сетне служи за храна на човѣка, понеже месото ѝ е хранително и добро.

Другия денъ нѣколко часа презъ най-голѣмата горещина престояхме въ една поляна, где тукъ-тамъ имаше купове суha бодлива трева. Вечеръта тръгнахме пакъ и пѫтувахме цѣлата нощъ, като постоянно палѣхме огньове отъ сухата трева, която носехме съ насъ, съ цель да не се разминемъ въ тѣмнината съ излѣзлитѣ на среща ни хора съ вода. Сутринъта до 10 ч. минавахме

едно пространно равно поле съ набитъ пъсъкъ, смъсенъ съ малки камъчета. Тая равнина бъше много по-пространна отъ полето при Софиджинъ, обаче нѣмаше абсолютно никаква трева. Нигде не можахме да съгледаме поне едно сухо дърво, поне една тревица по земята. На всѣкоже — пъсъкъ и камъчета. Мѣстото много спомагаше за ходене, обаче изтощени отъ безсъница презъ последнитѣ две нощи, ние едва се люлѣехме. Следъ като пѫтувахме последнитѣ две нощи безъ да преспимъ, тая сутринь, като се поздравлявахме съ настѫпилия денъ, виждахме лицата си съвсемъ измѣнени. Побледнѣли, даже жълти като свещъ, ние не приличахме на живи сѫщества. Гладътъ, жаждата, а най-вече безсъницата до толкова бѣха измѣнили цвѣта на лицата ни. Колкото гладни и да бѣхме, никой не мислѣше за хлѣбъ, всички гледахме какъ по-бѣрже да уталожимъ жаждата си. Опитвахме сухо кафе, смъсено съ вода, лимонена киселина, но нищо не спомагаше. Ние, макаръ временно и да пропжждахме жаждата, тя следъ кратко време пакъ се явяваше, а ние я чувствувахме още по-силно. Бѣзахме да видимъ нѣкое дърво, подъ слабата стѣнка на което да престоимъ нѣколко часа, обаче напраздно.

Като вървѣхме по-нататъкъ въ сухото поле, внезапно първите камили почнаха да вървятъ въ друга посока. Всичкитѣ повдигнаха главитѣ си като гжски въ вода. Нѣкои отъ камилитѣ даже взеха да скачатъ, постоянно отдалечавайки се отъ първата посока. Туй нѣщо обърна вниманието ни. Но още всички не знаехме причината за това внезапно раздвижване и отдалечаване на камилитѣ. Малко по-сетне на страна отъ насъ видѣхме скелети на нѣколко умрѣли камили. Бѣли кости, ребра, черепи, копита и пр. Това зрелище не ни разтревожи толкова, колкото разтрепери камилитѣ. Защо тѣй? Вѣроятно ка-

милитѣ — вѣчни каторжници въ пустинята — по-добре отъ насъ схващаха условията, при които пѫтувахме. Бѣлитѣ кости, които тѣ видѣха въ пѣсъка, бѣха за тѣхъ нѣми букви, иероглифи, въ които четѣха собствената си сѫдба. Камилитѣ сѫ животни, както всички други, обаче съ своята крепкость, съ своята съобразителност, съ своето постоянство и усърдие, а най-сетне съ своята чувствителност всички ни очудваха. Ако трѣбваше да благодаримъ нѣкому за направена услуга или избѣгнато нещастие презъ пѫтя, по-право бѣха тѣ и само тѣ. Ние бѣхме въ ногтите на тирания, само тирания изпитвахме презъ време на живота си въ тая гореща страна, но въ сѫщото време, уви! какъвъ позоръ — и ние сами бѣхме тирани. Каква ирония, какво изобличение за словесното животно-човѣкъ — вѣнеца на животинското царство!

Къмъ обѣдъ ние приближихме нѣколко дѣлги купове отъ подвиженъ пѣсъкъ, натрупанъ, види се, отъ вѣтъра всрѣдъ полето. До тоя пѣсъкъ намѣрихме две греди отъ телографни стълбове, захвѣрлени като непотрѣбни. За тѣхъ привѣрзахме своите платна (чаршафи и одѣяла) за да избѣгнемъ смъртоноснитѣ, вертикално падащи върху земята слѣнчеви лжчи. Съ голѣми мѣчнотии едно пространство отъ 9—10 кв. метра биде покрито съ сѣнка. Тамъ се настанихме всинца. Презъ тоя денъ имаше голѣма горещина. Много по-горещо бѣше отъ 25 юний, деня, когато пристигнахме въ Тархуна. Натѣкани като сардели подъ платното, което не позволяваше на слѣнчевите лжчи да падатъ прѣко върху насъ, ние забравихме даже да ядемъ. Нѣкои се опитахме да ядемъ, обаче хлѣбътъ стоеше сѫщо като прѣсть въ устата ни. Атмосферата бѣше гореща, слѣнцето сѫщо като разтопено металическо кѣлбо стоеше високо въ ясното небе, температурата

48°, ни най-малъкъ вѣtreцъ, отъ заслѣпителната светлина на пѣсъка очите ни болѣха, а жаждата преголѣма. Телесната ни топлина не бѣше нищо въ сравнение съ температурата на въздуха. Нѣколко души отъ настъ припаднаха. Непрекъжнато тѣ се бѣхгѣха по грѣдитѣ, обесваха рѣзетѣ, главитѣ си и стояха като примрѣли. Не знаятъ да кажатъ отъ какво пѣшкатъ. Съ голѣми молби взехъ отъ офицера 1—2 оки вода, напиха се, утaloжиха жаждата и дойдоха на себе си. Едва тѣ успокоени, припаднаха още нѣколко други. Всички втренчено се изглеждахме едни съ други. Не знаехме, какво да правимъ и какво да говоримъ. Най-мѫжественитѣ отъ настъ изгубихме бодростъта си.

— Г-нъ офицеръ, моля ви, дайте още малко вода да се напиятъ още тримата припаднали другари.

Офицерътъ, разположенъ подъ отдѣлна палатка, пие току що издоеното прѣсно млѣко отъ една камила, надмѣнно отговори:

— Махни се, вода нѣма.

— Ето вода има въ мѣховетѣ, тя е за всинца ни.

Най-сетне вие сте отговорни . . .

— Казвамъ ти, махни се и седни на мястото си.

Лѣзъ, съ движущи устни, се упѣтихъ къмъ попадалитѣ ни другари, за да видя, въ какво състояние се намиратъ.

Следъ малко офицерътъ ме повика при себе си. Затичахъ се веднага. „Вземи това малко шише, пусни нѣколко капки отъ тая вода върху дланъта на рѣката си, иди по-бѣрзо и накарай припадналитѣ да смѣрчатъ тоя цѣръ“.

Моментално изпълнихъ заповѣдъта. За голѣмо очудване тѣ се посѣзвеха, но все още лежаха на земята.

Всички, облѣни въ потъ, на части излизахме отъ „палатката“ и стояхме вънъ отъ нея по 1—2 минути.

Привидно усещахме известна прохлада, обаче голѣмиятъ слънчевъ пекъ не позволяваше да стоимъ . повече. Отъ далечъ движението на въздуха надъ повърхността на почвата имаше изгледъ на нагорещенитѣ пластове отъ въздуха надъ единъ купъ отъ добре нагорѣли вѫглища. Колкото по-радостенъ изгледъ има слънцето сутринъ, когато се появи на хоризонта, толкова по-грозенъ и печаленъ изгледъ има то, когато се изкачи най-високо въ небосвода. Отъ горещината и голѣмата жажда устнитѣ ни бѣха изпукали, а бърнитѣ доста развити. Съ изгорени отъ слънцето лица, попукани и изпъкнали бърни ние приличахме на сжцински араби въ миниатюръ.

Тоя денъ имахме 12 мѣха съ вода, всѣки съ 30—35 кил. вода, а ние търпѣхме за една капка вода. Постоянно по пътя ставаше подобно нещо. По-сетне запитахъ офицера, защо не ни дава да пиемъ вода, когато има на разположение толкова много.

„Страхувамъ се отъ некой топълъ вѣтъръ“ — отговори той. „Всѣкога трѣбва да държимъ поне за единъ два дена вода въ резерва. Въ случай, че не ни посрещнатъ съ вода, едва ще ни стигне тая вода, която е въ мѣховете, докато да пристигнемъ до най-близкия кладенецъ. Виждашъ ли тѣзи мѣхове? Въ случай, че се появи къble, немайки предпазителни вещи, напр. ковчези, рогози и пр., съ които да покриемъ мѣховете, всичката вода, която е въ тѣхъ, въ най-кратко време ще изчезне, а ние ще останемъ безъ вода. Това място се казва рамля-ѝ-кебиръ (голѣмиятъ пѣсъкъ). Тукъ преди 11 год. едно цѣло отдѣление войници, отивайки за Мурзукъ, изгубва пътя, лута се единъ денъ и една нощь докато да намѣри посоката на пътя, на втория денъ появилъ се топълъ вѣтъръ и тѣ всичките измрѣли за вода“.

Мѣстото, гдeto спрѣхме тоя денъ, нѣмаше специално наименование. Ние го нарекохме мѣсто на припадъци... Слѣнчевите лжчи вече падаха доста полегато. Офицерътъ грижливо изгледа мѣховетъ, заповѣда да отворятъ три отъ тѣхъ и на всички ни даде по единъ килограмъ вода да се напиемъ. Нѣкои изпиваха цѣлата на веднажъ, а други оставаха по една частъ отъ нея въ малкитъ ни мѣхове, които носехме по единъ, за двама или трима, на рамената си. Водата бѣше вмирисана. Тя по миризмата въ нищо не се различаваше отъ сѣроводорода. Тя бѣше толкова гнусна за пиене, но по неволя като я поглъщахме, цѣлиятъ ни организъмъ се разтърсваше. Една отъ причинитѣ за по-бѣрзото разваляне на водата бѣше обстоятелството, че мѣховетъ бѣха съвсемъ нечисти и устията имъ бѣха постоянно затворени. Слѣнцето се скриваше вече задъ хоризонта, когато ние напуснахме това мѣсто и далечъ почти въ самия хоризонтъ забелѣзахме 3—4 черни точки. Най-напредъ тѣ изглеждаха като да стоятъ на едно мѣсто. По-сетне нѣкои отъ насъ, които бѣха съ по-силно зрение, забелѣзаха, че се движатъ. Всички, арестанти, стражари и камиларитѣ започнахме живо да водимъ препирни помежду си. Едни казваха, че това сѫ камъни, други настояваха, че това сѫ двамата служащи по телеграфната жица, ходятъ да поправятъ жицата. Трети предполагаха, че това сѫ камилитѣ съ вода, които по разпореждането на офицера сѫ излѣзли да ни срѣщнатъ.

- А. Азъ казвамъ това сѫ камъни.
- Б. Не, това сѫ камили съ вода.
- А. Обзалагамъ се... на петь парчета сухари...
едно кило захаръ... десетъ гроша пари.
- Б. Не. Ако това сѫ камили съ вода, ще взема твоя дѣлъ, който ще ти се падне отъ нея. Съгласенъ ли си?
- А. Добре; приемамъ.

Д бе не ставай... вземи хлъба, паритъ или захарта. Кой ще ти даде тукъ да му изпиешъ водата, отговарятъ други още по-заинтересовани.

Най-сетне офицерътъ насочи бинокла и забълзела, че това бъха три камили, придружавани отъ двама араби. Всички се раздвишихме. Общи смъхове и шеги. Вода въ пустинята, това е най-голъмата надежда за спасение, най-голъмото благодъжение. Това е, ако щете, манна, паднала отъ небето.

Положението, въ което бъхме изпаднали, караше ни да гледаме на паритъ, дрехите, украшенията и пр. като на нѣща съвсемъ непотрѣбни, суетни. Ние се мѫчехме само да запазимъ живота си, а за туй ни трѣбаше преди всичко вода, а сетне хлъбъ.

Следъ като се срещнахме, веднага новопристигната вода я подѣлиха на всички по равно. Ние, стражаритъ, камиларитъ всички взехме по два килограма вода и съ нея трѣбаше да преминемъ нощта и другия денъ до обѣдъ. Цѣлата нощъ пакъ пѫтувахме безъ да спимъ. Цѣлата нощъ яздѣхме на камилите, за да вземемъ по-голъмъ пѫть. По двама на камила, възседнали върху остряя и гърбъ, ние въ продължение на 10—12 часа, а нѣколко пѫти и 18 часа (при Зем-Земъ и първите два дена, следъ като излѣзохме отъ Тархуна) вървѣхме. Отъ дългото яздѣне на камилите кокалитъ ни се схванаха. Тая бѣше една отъ причините следъ глада, жаждата и безсъницата, щото всѣки пѫть, когато пѫтувахме цѣлата нощъ, на другия денъ лицата ни взимаха печаленъ изгледъ и се чувствувахме до последна степень изтощени. При залѣзването на слънцето, по заповѣдъ, слизахме отъ камилите за 10—15 минути, колкото да идемъ по нужда, сетне пакъ се качвахме и на никого вече не се позволяше да слиза отъ камилата. Слизането бѣше строго забранено, а нарушителя пребиваха съ камшикъ и юм-

ручни удари. Не позволяваха да слизаме отъ камилите съ целия да вземемъ по-голѣмъ путь. Ние можехме следъ 5–6 часа путь да слѣземъ отъ камилите и, за да се раздвижимъ, да ходимъ нѣколко часа пеша. Обаче туй не се практикуваше, понеже при качването и слизането отъ камилите керванътъ трѣбаше да спира, а съ туй спиране изгубвахме време. Нѣкои отъ настъ въ тая мѣрка съзираха голѣма неразпоредителност и непрактичност на офицера, но лъжеха се. Това се налагаше отъ обстоятелствата, при които пѫтувахме. Ние бѣхме арестанти, а не бѣхме туристи, снабдени съ необходимите удобства. Едни отъ настъ нѣмаха обуща, други слаби, трети болни, а повечето, претоварени съ торби, не можехме, както трѣбва, да вървимъ. Най-сетне, ние вървѣхме дълъгъ путь, а не правѣхме разходка за развлѣчение. Нѣкои, половки отъ настъ, когато пѫтувахме презъ цѣла нощъ спѣха върху камилата. Ние яздѣхме, както казахъ, всѣкога по двама на една камила. Пѫтувайки, единиятъ спи, а другиятъ го крепи съ дветѣ рѣце. Сетне пъкъ другиятъ спи съ съдействието на първия и т. н. Нѣкои успѣшно свѣршваха тѣзи размѣняния, обаче повечето безъ да щатъ заспиваха, а следъ туй веднага и двамата се намираха на земята, обвинявайки единъ другого докато да пристигнатъ стражаритѣ-часови съ камшицитѣ. Ние представяхме разни претексти за „слизането“, като казахме, напр., че животното се сплаши отъ нѣщо, самарътъ се изкриви, падна ни фесътъ, торбата, най-сетне кесията за пари и пр., обаче недовѣрчивите араби не разбираха това. Пъкъ, ако щете, не можехме да имъ обяснимъ, защото още никой отъ настъ не знаеше да говори арабски. Пакъ ни накарваха да се качимъ на камилите, но вече съ часове бѣхме будни, защото камшичините удари по лицето, гърба или главата, макаръ по нѣкога и да не оставяха следи по лицето или рѣцетъ, ние ги

чувствувахме по-дълго време. Презъ последната нощ ние изгубихме пътя, и нѣколко часа предъ зори се лутахме всрѣдъ високите пѣсъчни дюни на Рамля-и-Съгъръ. Камилийтѣ почти до половина потъваха въ пѣсъка и съвсемъ бавно се движеха. Обаче зората ни спаси. Всички слѣзохме отъ камилийтѣ, почнахме да вървимъ пеши, но пакъ вързани за ржцетѣ съ вѫжета въ три отдѣлни групи. Ние бѣхме всредъ пустинята, абсолютно бѣше изключена всѣкаква вѣроятност за бѣгане. Обаче офицерътъ и стражаритѣ още не ни вѣрваха. Ние бѣхме много зле препоръчани още въ Триполи като хора, всѣки отъ който е убилъ по нѣколко турци, и като хора ужасни престъпници — „шерири джанилеръ“. Ние, възползвани отъ сутринната хладина, усилихме вървежа. Следъ малко сънътъ пакъ ни обхвана. Опитахме се да говоримъ, за да го премахнемъ, обаче и въ туй не успѣхме, — устнитѣ ни бѣха съвсемъ засъхнали, че едва съ низъкъ гласъ говорѣхме. По-нататъкъ нѣкои отъ другаритѣ, вървѣйки по пѣсъка, постоянно се блъскаха въ единъ или въ другъ съсѣдни до тѣхъ другари. Какво правѣха тѣ? Най-напредъ и ние самитѣ не знаехме. Посетне явно бѣше, че тѣ ходейки спѣха! Въ туй, не зная, ще повѣрватъ ли или не психологиятѣ, физиологозитѣ. Обаче това изпитахме по пътя и много очуди всинца ни, какъ е възможно човѣкъ да ходи и въ сѫщото време да спи. Нѣщо невѣроятно, наистина. Обаче това бѣше истина. Нѣкои отъ насъ тая зарань нѣколко пъти въ продължение на 4—5 минути заспиваха. Пишущиятъ тѣзи редове изпитахъ това. Никога презъ живота си не бихъ повѣрвалъ, ако нѣкой се опиташе да ме увѣрява, че това е възможно. Обаче опитътъ ме убеди. Привеждамъ тоя фактъ, за да си представите, колко голѣма бѣше нашата умора отъ продължителната безсъница всрѣдъ пустинята.

Слънцето пекна, а ние още вървяхме, и у никого нѣмаше нито капка вода. Питаме, имали наблизу вода, арабитѣ отговаряха — фи гърѣбъ (има близу). Хѣ тукъ, хѣ тамъ, едва следъ 5—6 часа намѣрихме вода. Арабската дума гърѣбъ изказва понятие, противоположно на нашата дума близу. Като ги питахме, има ли наблизу заселище, село или градъ, тѣ отговаряха: фи гърѣбъ, а това е 1—2 дни пѫтъ. Имали наблизу вода: зейнъ фи гърѣбъ (да, има, близу), а това означаваше 4—5 часа пѫтъ. Тѣй е и по нась. Селскиятъ часъ не е еднакъвъ съ градския. Арабскиятъ часъ е по-голѣмъ отъ часа на нашия селянинъ.

Къмъ обѣдъ ние слизахме отъ единъ високъ ридъ, а предъ себе си гледахме нѣколко палмови дървета. Това бѣше единъ малъкъ оазисъ, гдео имаше вода. Мѣсто се казваше Умъ Мурабутъ (синътъ на Мурабута), Въ подножието на рида всрѣдъ пѣсъка намѣрихме единъ трапъ съ вода. Напихме се достатъчно, а следъ това се нахранихме съ сухари, достатъчно напоени съ вода, меки като топълъ хлѣбъ, извадихме отъ торбитѣ си пиперъ, лукъ, домати, захаръ — гощавахме се, а следъ това подъ дебелата стѣнка на палмитѣ преспахме даже 2—3 часа. Презъ това време камиларитѣ напоиха камилитѣ, които не бѣха още пили вода следъ като тръгнахме отъ кладенеца Гътфа, гдео погребохме умрѣлия си другаръ. Грижливо напълнихме до върха малкитѣ си мѣхове, които носѣхме постоянно окачени съ една връвъ презъ рамо на дѣсно или на лѣво. Арабитѣ ни увѣряваха, че по-нататъкъ всѣки денъ ще намираме вода по пѫтя, обаче ние не ги вѣрвяхме. На върха на горепоменатия ридъ имаше единъ голѣмъ гробъ, надъ който се развѣваше едно почти отъ парцали бѣло знаме. Това бѣше гробътъ на единъ прочутъ въ тѣзи мѣста арабски шеихъ, който въ минали времена се отличилъ съ много голѣми

добрини, правени отъ него на мѣстното население. Много години сж минали отъ смѣртъта на тоя арабски шеихъ, но жителитѣ съ голѣмъ интересъ разправяха за него. Тѣ възваляваха неговото мѣжество, неговия характеръ и приказваха трогателни приказки за неговата смѣрть въ време на едно сражение съ друго, враждебно племе (кабиле), което нападнало жителитѣ на тоя оазисъ съ цель да ограби имотитѣ и хване въ пленъ победенитѣ. Преди 40—50 години, разбойнишки банди, понѣкога и цели племена (кабилета) нападали друго, на тѣхъ враждебно племе, ограбляли имота, а следѣ туй пленявали жителитѣ (жени и деца) по тѣзи мѣста и явно сж ги продавали по пазаритѣ като роби (койлета). Тоя арабски шеихъ (главатарь на племе или родъ), герой на миналото, бѣше станалъ светецъ за тѣхъ. Всѣки пѫтникъ, като мине, спира се надъ гроба и бѣбри таинствени молитви. Дали той възнася благодарствени молитви къмъ Всевишния за изминатия пѫтъ или отправя своитѣ молитви за успокоение душата на починалия светецъ, — туй не знаехме.

Въ всяка страна народътъ знае да цени дѣлата на заслужили негови чада. По нась тържествено откриватъ паметници, дѣржатъ надгробни речи, редовно правятъ молебенъ за успокоеие душата на умрѣлия, а тукъ единственото възпоминание е кратковременно спиране на пѫтниците при гроба на починалия герой. Тукъ нѣма величествени паметници, прочувствени речи и прекрасни цветя, а натрупани камъни — скроменъ гробъ. Отличително е, че повече подобни гробове сж на високи мѣста, близу до които има вода.

Когато напустнахме Умъ Марабутъ, трапътъ бѣше съвѣршено изчерпанъ. Това даде поводъ на офицера да ми каже, че ако случайно преди нась да бѣше миналъ нѣкой керванъ или ако да бѣ нѣкой по-сilenъ вѣтъръ напълнилъ съ пѣсъкъ тоя трапъ, какво щѣхме да правимъ, ако да бѣхме изхарчили водата, която но-сѣхме съ себе си.

На 17 юлий късно вечеръта пристигнахме въ градеца Зъгънъ. Тъй като бъше вече много късно, ние останахме да пренощуваме вънъ отъ града на открito, въ пъсъка. Времето бъше добро, пъсъкътъ още топълъ, че много угодно бъше за спане. Освободени отъ вжжето и синджира, всички легнахме „свободно“ да спимъ цѣлата нощъ, защото и презъ утрешния денъ щѣхме да престоимъ въ тоя градъ. Къмъ полунощъ внезапно чухме писъкъ. Мнозина се събудихме. Какво е това? — попитахме часовоя.

— Единъ скорпионъ (акрапъ) ухапалъ крака на единого отъ спящите стражари.

Следъ малко другъ скорпионъ ухапа и единого отъ нашите другари. И двамата едновременно охкаха. Съобщихме на офицера въ града. Веднага той самиятъ дойде при насъ. Краката и на двамата силно стегнаха съ вжжета, за да не може свободно да минава кръвъта на долу къмъ стъпалото. Вжтре въ десеть минути краката и на двамата много отекоха. Донесоха отъ града една тенекия съ гасъ, поставиха и двамата ужилените си крака вжтре въ течността и тъй стояха 1—2 часа. Следъ това премахнаха гасъта и намазаха цѣлия кракъ съ една бъло като масло смазка. Болките спрѣха. Тѣ се поуспокоиха. Сутринята, макаръ още да страдаха, тѣ вече полека стъпваха върху земята.

Скорпионите сѫ много разпространени въ тази страна. Живѣятъ низко подъ пъсъка или подъ камените. Когато нѣкой ги наследне или раздвижи пъсъка, тѣ лесно се изхлъзгатъ съ краката и корема си, излизатъ върху повърхността на пъсъка и ухапватъ човѣка или животните, покрай които се намѣрятъ. И тѣ представляватъ една отъ второстепенните опасности при пътуването или живѣенето на жителя по пустинята. Често пожти тѣ влизаатъ и по стаите на кѫщите и съ отровната жидкость,

която изпускатъ отъ опашките си, умъртвяватъ хора съ по-слабъ организъмъ, а особено малките деца, които обикновено носятъ само една платнена риза върху тѣлото си и презъ цѣлата година ходатъ боси, както всички бедни араби, селяни или граждани, по тѣзи места. Нѣколко пъти ние въ затвора покрай леглата си на мираже скорпиони, които веднага умъртвяхме за да избѣгнемъ всѣкакво нещастие, което биха ни причинили тѣзи дененощи опасни врагове на човѣка. Най-сигурното средство противъ тѣхъ всѣкога е пѫтникътъ да не спи или седи върху пъсъка или земята, ако не е покритъ съ вълненъ платъ (ахрамъ), който е и харakterната, а за бедните единствената горна дреха на всички жители въ топлите страни. Мѣстните жители употребяватъ и нѣкои лѣкарства, пригответи отъ разни треви, смѣсени съ прѣсно масло, обаче не сѫ всѣкога спасителни, особено ако пострадалиятъ е съ по-слабъ организъмъ. Харakterното е, че при подобни случаи, когато нѣкой пострада отъ скорпионъ, не отива при всевъзможни баячи, както правятъ по настъ селяните, когато имъ се случи да ги ухапе змия, а немедлено се лѣкуватъ съ цѣрове, макаръ и несигурни, но въ спасителността на които арабите много вѣрватъ. Самата природа, види се, ги кара да бжатъ по-добри, по-серизни въ време на нещастия. На другия денъ отъ побогатитъ кжши въ тоя градецъ ни донесоха даромъ по едно-две парчета хлѣбъ и нѣколко паници съ ястие. Цѣлия денъ престояхме въ тоя градъ, затворени въ една пуста кжща съ 3—4 стаи-зимници. Прикрити отъ слѣнцето, ние почивахме на сѣнка. За вода и хлѣбъ вече не се грижехме. Следъ 24—26 дена, отъ какъ излѣзохме отъ затвора въ Триполи, ние вече свикнахме съ по-малките мѫжчинии, които срѣщахме по пѫтя. Обаче презъ най-последните дни отъ пѫтуването си пакъ трѣбва-

Българите в
Западните
Далкани
1919

ше да се занимаваме съ една съвсемъ неделикатна работа, да чистимъ главите, дрехите и тѣлото си отъ човѣшките паразити, вжшките, които ни бодѣха като сжцински игли. Наредени въ редица покрай стените на оградата, всички съ наведени глави, старателно преглеждахме всички гънки на ризите, гащите и останалите си дрехи. Едни вече привършили „ловътъ“ лѣгатъ да спятъ, други ставатъ, за да подкачатъ работата на първите.

Вечеръта въ 5 ч. тръгнахме и следъ 10—11 часа пътъ пристигнахме въ селцето Тъмърхиндъ. Тоя оазисъ е най-хубавиятъ отъ всичките други, които видѣхме по пътя. Въ околността има много градини, окичени съ високи и хубави палмови дървета, плодовете на които бѣха вече узрѣли и както по качество тѣй и по количество надминаваха дърветата въ другите оазиси. Оазисътъ носи името Тъмърхиндъ сир. индийски палми, отъ хубавите палмови плодове. Последните сѫ отлично възпѣти въ народните пѣсни на арабите. Следъ като напуснахме Тъмърхиндъ следъ полунощ спрѣхме, на едно място въ пѣсъка. Тая нощъ подъ ясното небе, прозраченъ въздухъ и свѣтла мѣсечина, мястността имаше особенъ изгледъ. Картината, която представя по насъ земята, когато е покрита съ дебелъ снѣгъ, а небето е ясно, и месецътъ свѣти, сѫщата се представи предъ насъ. Само че снѣгътъ тукъ се замѣняше отъ дребенъ, сѫщо като него бѣлъ пѣсъкъ. Тукашната природа има това превъзходство, че вместо студения вѣтъръ, тукъ чувствувахме тихъ и прохладенъ, приятенъ вѣтъръ.

На 20 юни сутринта пристигнахме въ града Себа. Вънъ отъ града бѣха излѣзли жени, деца, може да ни посрещнатъ. Тѣ въ сѫщностъ посрещаха офицера, като тѣхенъ познатъ и роднина, понеже се връщаше оправданъ отъ Триполи. Но и ние покрай него влизахме въ тѣржеството. Вървѣхме по

двама въ редица. Отъ дветѣ страни вървѣха женитѣ и момитѣ и пѣха съ високъ гласъ, а следъ тѣхъ мѫжетѣ на чело съ офицера. Религиозни или свѣтски пѣсни пѣха тѣ, не знаехме. Една отъ женитѣ предвожда шествието съ издигнати рѣзци, а другитѣ я придвижаваха пѣйки. На свършване извишаха гласа и всички високо издаваха нѣколко еднакви звукове, а следъ това първата жена сваля рѣзцетѣ си. Тогава вече туй не приличаше на пѣне, а на писъкъ. Предъ тѣхъ млади хора, възседнали на хубави коне, по двама паралелно припушкатъ, колкото могатъ. Презъ време на галопа тѣ до три пѫти се приближаваха, допираха главитѣ или рѣзцетѣ си единъ до другъ, пакъ се отдалечаваха и едновременно на опредѣленъ знакъ изгърмяваха съ пушкитѣ, които държаха въ дѣсната си рѣка. Гърмежътъ на дветѣ пушки се слушаше като единъ и сѫщъ гърмежъ. Арабитѣ сѫ, както е известно, голѣми любители на яздене. Тукашнитѣ араби въ това отношение стоятъ по-долу отъ жителитѣ на Арабия. Много вѣроятно е, този обичай да е останалъ отъ арабитѣ, дошли до северния брѣгъ на Африка въ време на бѣрзото разпространение на халифата. Нѣколко крачки далечъ отъ стенитѣ на града бѣха гробищата, и когато минахме покрай тѣхъ, усетихме една много лоша миризма.

Въ Себа престояхме два дена, и тамъ ни дадоха даромъ хлѣбъ и ястие. Третия денъ следъ обѣдъ трѣгнахме, пѫтувахме цѣлата нощъ, а другия денъ вървѣхме въ една пѣсъчлива долина съ много низки палмови дървета, докато влѣзохме въ града Гоудва. На западъ отъ града, подъ високи сѣнчести палмови дървета, престояхме нѣколко часа, а отъ тамъ 10—15 километра вървѣхме пеши, докато дойдохме до кладенеца Биръ ел Амри, въ който имаше хубава, сладка за пиене вода. Стѣмни се. Качихме се на камилитѣ и усилено вървѣхме

цълата нощъ. Нощта бъше тъмна и едва въ тъмнината се забелѣзвахме единъ другъ. Цълата нощъ вървѣхме презъ мѣста, обсипани изключително съ едри камъни. Пътътъ бъше много тѣсенъ,—6-7 дециметра. Въ зори далечъ отъ насъ въ хоризонта забелѣзахме дълга ивица отъ палми, която извиваше къмъ изтокъ, а ние вървѣхме къмъ юго-западъ. Това бъше околността на Мурзукъ. Слънцето още не бъше изгрѣло, ние слѣзохме отъ камилитѣ. Поставиха ни синджирите и тръгнахме да вървимъ. Градътъ още не се виждаше, понеже предъ насъ имаше пѣсъчливи хълмове, които ни пречеха да го видимъ. Ние бѣхме два часа далечъ отъ Мурзукъ. Увѣрени, че живи пристигнахме, ние малко внимание обръщахме на тежкия, дебелъ синджиръ, който висѣше на вратоветѣ ни. Облѣни въ потъ, движехме се въ пѣсъка, постоянно възкачвайки се и слизайки отъ пѣсъчливите хълмове. Ние бѣхме на върха на последния хълмъ, когато видѣхме града и градините около него, препълнени изключително съ палмови дървета. Откъмъ западната част на града забелѣзахме едно многожълто високо здание. Това е казармата или правителствения домъ, казахме всички. Останалите кѫщи мжено се различаваха една отъ друга. Цѣлиятъ градъ, обграденъ съ низки стени, построени само отъ земя, изглеждаше като една сграда. Тоя денъ по пътя срѣщахме жени, деца, мжже, които единъ отъ другъ вървѣха по-бѣрзо, а нѣкои даже тичаха, младитѣ по-скоро да целунатъ ржката на офицера, а по-старитѣ горещо да го прегърнатъ. Слухътъ за пристигането бѣше поставило въ възоргъ населението въ града. Цѣлия градъ бѣше излѣзълъ да го посрещне. Вънъ отъ града при източните врата имаше нѣколко офицера, множество мжже, жени и деца. Всички ни изглеждаха съ особено любопитство. Нѣкои отъ женитѣ съ маекане на ржката благопожелаваха ни бѣрзо из-

Бавление и изказваха своите състрадания къмъ нась и нашата участь. Тъ дълго благославяха, обаче само това можахме да схванемъ. Като минавахме прага на градските врата, при които имаше стражи, видяхме едно широко, празното място и една дълга, права и широка улица. Отъ двете страни на улицата имаше малки дюкянчета, всички съ единъ общъ покривъ, а другиятъ край на улицата свършваше съ още по-голямъ площадъ, почти въ сръбската на който имаше кладенецъ. Изминахме площада и влезохме въ една кръгла, висока врата съ турски надписъ, издълбанъ на мраморна плоча. Това бъше главната врата (баб-и-шерие), отъ гдето се влиза въ голямъ дворъ въ видъ на правожълтникъ. Отъ едната страна на правожълтика бъше казармата, а отъ другата — джамията. Отъ главната врата повторно видяхме онова високо многоожълто здание, което най-напредъ забележахме отъ последния пъсъченъ хълмъ. То е доста грамадно, прагътъ на неговата входна врата е 7—8 м. по-високъ отъ казармения дворъ. Следъ като се възкачихме по една каменна стълба, минахме вратата на правителствения домъ и влезохме въ единъ малъкъ дворъ въ видъ на квадратъ. Ние бяхме вече въ затвора. Веднага часовий съ щикъ застана да пази входната врата. Извадиха синджирите, провърхиха ни лично единъ следъ другъ, прибрахме дрехите си и настанихме се въ още непоправениятъ и даже не изчистени тъмни стаи. И тъй следъ тридесетдневно пътуване на 31-и день, 24 юлий въ 11 часътъ, ние бяхме въ Мурзушкия затворъ.

МУРЗУКЪ И ЖИВОТЪТЪ НИ ВЪ ЗАТВОРА.

Най-голъмиятъ градъ въ областта Фезанъ е Мурзукъ. Той се намира въ най-източната часть на пъсъчливата поляна Ел Хофра и е разположенъ всрѣдъ една дълга, пространна долина, покrita съ дребенъ пъсъкъ. Брои около 1000 кѫщи съ 2500 ж., включително съ населението, което живѣе вънъ отъ града въ градините, които мѣстните жители наричатъ соани. Кѫщите сѫ много зле построени отъ земя, смѣсена съ готовска соль. Въ околностите на града има много пъсъчливи хълмове. Когато погледне човѣкъ отъ нѣкое високо място, цѣлата околност на града изглежда като една поляна отъ подвиженъ пъсъкъ, изпъстрена тукъ-таме съ градини, палми, които се изгубватъ въ хоризонта. Откъмъ южната страна на града, до кѫдете стига погледътъ, нѣма никаква зеленина, никакво дърво, никаква тревица. Тая часть отъ околностите на Мурзукъ прилича на сѫщинско море отъ пъсъци. При появяването на най-малъкъ вѣтъръ цѣлата атмосфера се изпълва съ дребенъ пъсъкъ, който отъ далечъ изглежда като димъ. Низките пъсъчливи хълмове изглеждатъ като вълни въ развълнувано море, потънало въ мъгла. Въ градините около града се раждатъ житни растения (пшеница, ечникъ, кукурузъ, особенъ родъ просо, ленъ) и зеленчуци (домати, кромидъ, лукъ, пиперъ, магданосъ, пѫпеши, тикви, черни патлиджани, бамя, особенъ родъ фасулъ, нареченъ гафуле и пр.). Стариятъ градъ е билъ малко по на югъ, където и днесъ още се забелѣзватъ негови остатъци. При самите южни стени на града има три малки блата съ много солена вода, които презъ голѣмите горещини (юлий и августъ) съвършено пресъхватъ. Подобни две блата е имало и откъмъ северната часть на града,

но преди нѣколко години, за да се премахне лошата миризма отъ изпаренията, тѣ сж били изпълнени съ земя и пѣсъкъ. Тѣзи блата нарочно сж били запазени за да служатъ като естествена граница, която едно време е препятствувала на неприятелските стрели или куршуми. Голѣмото изобилие на готварска соль въ земята и разтопените органически вещества придаватъ на водата много солено-горчивъ вкусъ. Гжстиятъ разтворъ отъ готварска соль е толкова голѣмъ, че яйце, пуснато въ водата, едва потъва.

Градските стени иматъ три врати, които на мръкване се затварятъ отъ стражата при тѣхъ. Главната е откъмъ изтокъ, втората откъмъ северъ, а третата — юго-западъ. Градътъ е раздѣленъ отъ една широка и дълга улица на две равни половини: северна и южна. При източната врата има единъ площадъ, где става пазарътъ. Тукъ всѣка зарань и всѣка вечеръ множество жени на открито продаватъ хранителни продукти. До площада, тамъ где улицата продължава отъ лѣво, е единствениятъ участъкъ и помѣщението на градския съветъ (беледие). Отъ дветѣ страни по цѣлото продължение на улицата има нѣколко двоетажни здания и много малки дюкянчета въ видъ на малки келии, всички покрити съ общъ хоризонталенъ покривъ отъ земя и пѣсъкъ. Главната улица на другия край свършва пакъ съ единъ още по-голѣмъ площадъ, който въ сѫщностъ е образуванъ отъ два доста продълговати, схванати съ основата на единия и височината на другия площици въ видъ на правожгълници. Единиятъ отъ тѣзи площици отива къмъ югозападната врата (Бабъ-и-гъмъ-гъмъ, — гробната врата), а другиятъ — право къмъ северната врата. Първиятъ е обграденъ съ нѣколко къщи и градската градина, препълнена съ палмови дървета, а въ срѣдата има единъ кладенецъ за вода. При ротивоположния край на другия площици е

военната болница и телеграфопощенската станция. И двете съ двоетажни здания съ нѣколко стии, прозорци на които гледатъ къмъ разни направления. При другите две основи на двата правожгълници-площади издигатъ се тънки, 5—6 метра високи назъбени стени, които достигатъ до самите юго-източна и северна врата и се хващатъ съ градските стени, построени съ земя, смъсена съ готварска соль. Малките стени отдѣлятъ едно голъмо пространство, въ което се намиратъ казармата, единствената джамия, военните складове, военна пеша и градскиятъ хамбаръ. Високо надъ всичките тези здания величествено се издига едно грамадно здание — правителствениятъ домъ (казаръ). На малките назъбени стени е голъмата кръгла врата (бабъ шерия) която води въ единъ широкъ дворъ. Отъ едната страна е казармата, а отъ другата съ складовете и джамията. Казармата е двоетажно, продълговато здание съ хоризонталенъ покривъ, както всички къщи въ Фезанъ, съ голъма дъсчена врата и много стаи. Тя може да побере единъ полкъ войска. Джамията е пространно, добре построено здание. Вътрешността ѝ е раздѣлена на много прегради, които всички гледатъ въ общия салонъ, където е престолътъ на духовния началникъ. Надъ престола е написано: Мухамедъ.

Къщите въ Мурзукъ съ повечето едноетажни, построени изключително само отъ земя (съ смъсена съ готварска соль) и палмови греди или дъски. Къщите не съ добре построени и отдалечъ не могатъ да се различатъ една отъ друга. Къщите на богаташите съ двоетажни и съ прозорци, а вратите имъ съ като на другите къщи, направени отъ палмови дъски. Напротивъ тѣ съ отъ борови или чамови дъски, обикновено изпъстрени съ маслени бои. Мобилитетъ съ много скромни, а украсенята въ стаите съ пушки, стари облъкли, съдове и пр. Прозор-

цитѣ на тѣзи кжщи нѣматъ стѣкла. Зимно време ги облепватъ съ бѣли, яки памучни платове, които пропускатъ светлината, а не и вѣтъра съ пѣсъка.

Водата въ повече отъ кладенцитѣ въ града е солена. Въ града има нѣколко кладенци (бунари), обаче водата въ два отъ тѣхъ е добра за пиене, а въ останалиятѣ кладенци е солена и блудкова. Най хубава е водата на кладенеца берани, дълбокъ 16—20 метра. Той е вънъ отъ града при източната врата на градските стени, и за туй водата се казва Мъя берани (външна вода). По-голѣмата часть отъ жителитѣ на града пиятъ отъ тази вода. Тя на вкусъ е сладка и става още по-добра, ако се остави да престои едно или две денонощия.

Нуждитѣ на жителитѣ сѫ незначителни. По-голѣмата часть отъ мжжетѣ презъ годината пладнуватъ подъ сѣнките въ града или въ градините. Женитѣ вършатъ полскитѣ и домашни работи, а мжжетѣ ядатъ на готово. Единствената работа на мжжетѣ е да прибератъ житните растения и палмитѣ. Трудътъ, който полагатъ нѣкакъ отъ жителитѣ за обработване и отглеждане на житните растения, е много голѣмъ. Тѣ лесно и бѣрзо съ помощта на камилата, която влачи ралото или пѣкъ често пжти това върши жената на арабина, изораватъ „нивата“, раздѣлена на лехи, а следъ като поставятъ съмето плитко въ земята, 4·5 см., поливатъ лехитѣ съ вода, която ежедневно вадятъ съ особени скрипци отъ дълбоки кладенци. Нѣколко месеца (отъ януарий до априль) тѣ поливатъ земята, а като узрѣе житото, ожънватъ тревата и прибиратъ житото въ особени складове, изкопани на равни, но суhi мѣста (лифъ) въ земята и тамъ поставятъ житото. Това е фазанскиятъ хамбаръ. Сѫщо тъй тѣ презъ цѣлата година пазятъ и обикновената си храна — палмитѣ. Мѣстата, гдето поставятъ и покриватъ пакъ съ пѣсъкъ палмитѣ и житото, наричатъ ги с илосъ.

Повечето отъ бедните на Мурзукъ не сѫ надничари. Тѣ, въ продължение на много години — докато сѫ способни за физическа работа — робуватъ на богатите. За 1-2 оки палми (20—35 ст.) или едно парче хлѣбъ тѣ работятъ цѣлъ день въ градините на богатите. Сиромашията въ Фезанъ е неописуема. Въ кѫщите на по-голѣмата часть отъ жителите освенъ една рогозка и една две стомни за вода нищо друго не се намира.

Жителите се хранятъ много оскаждно, обикновено съ палми или зеленчуци. Празнични дни тѣ вкусватъ по нѣкое парче хлѣбъ, а въ най-бележитите дни презъ годината ядатъ камилско месо съ безинъ (предварително изпечено, а сепакъ сварено брашно). Колкото по-голѣма е сиромашията, още по-голѣмо е веселието. Денемъ презъ горещите часове владѣе гробно мълчание, но всѣка вечеръ при прозрачния въздухъ, ясното небе и свѣтла месечина на всѣкъде се слушатъ пѣсни и веселби. Това сѫ веселия при голѣма сиромашия. Веселията или фантазии, както назватъ арабите, сѫ вѣчни. Жени, мжже, деца, всички на едно място, седатъ на открито върху пѣсъка, общо пѣятъ и продължително се веселятъ. Игри, които придружаватъ подобни веселия, сѫ единъ грубъ танецъ отъ единъ или двама (мжже или жени, а често и смѣсени), които много цинично единъ срещу другъ извиватъ корема, грѣдятъ или краищата на тѣлото си. Онѣзи отъ играчите, които най-добре играятъ ролята си, сѫ предметъ на голѣми овации и почитания. Народната имъ музика е гайдата, придружавана съ единъ крѣгъ отъ добре изработена гладка кожа, поставена на широка дългачена окръжностъ, — дайре. Гайдата въ време на веселия всѣкога бива покрита съ червенъ платъ.

Турция изпраща на заточение нѣкои отъ политически престъпници въ Фезанъ. Фезанъ — това е Сибиръ въ Африка. Сибирските голѣми студове и дебели снѣгове

тукъ се замъняватъ съ нетърпими горещини и дебели пъсъци. Лошиятъ климатически условия на страната покварватъ най- силния човѣшки организъмъ. Постоянните трески¹⁾, които върлуватъ вследствие на бързото и рѣзко измѣнение на температурата и изпаренията отъ блатистите места въ околността, изтощаватъ силите на човѣка и турятъ своя отпечатъкъ по лицето на всѣки, който малко или много живѣе тукъ. Заболѣлитъ отъ треска бързо изнурияватъ организма си и често умиратъ. Мурзукъ е крепостенъ градъ, обаче неговите стени не сѫ нищо въ сравнение съ пространните пъсъчливи и безводни пустини, които го окръжаватъ. Мурзукъ, съвсемъ уединенъ, безъ всѣкакво оживление, въ нищо не се отличава отъ единъ голѣмъ затворъ. Заточеникътъ, изолиранъ въ всичко, е въ сѫщински глухъ гробъ. Мъжните съобщения съ неговата родна страна не му позволяватъ да се освѣтлява за вървежа на работитъ както въ неговата родна страна, тѣй изобщо за свѣта, и той пада въ едно мъжно, съвсемъ изключително положение безъ даже да може да знае за живота на своите родители, роднини и приятели. Фезанскиятъ заточеникъ физически и умствено отъ день на денъ се атрофира. Сибирскиятъ заточеникъ има това преимущество надъ фезанския, че има где да приложи поне своята физическа сила и да извади ежедневната си прехрана. Въ Фезанъ не сѫществуватъ никакви пред-

¹ Въ Фезанъ върлуватъ три вида трески: 1) stomashnata треска, която се придвижава най-напредъ съ голѣмо спадане, а сътне съ подигане на тѣлесната топлина. Резултатътъ отъ нея е главоболие, изгубване на апетита и пр. 2) Блатната треска, която причинява голѣмо увеличение на тѣлесната топлина. Резултатътъ сѫ: съвѣршено физическо ослабване, възпаление на мозъка съ неговите последствия и пр. 3) Треска, подобна на блатната, но която винаги, особено когато докосне децата, причинява смърть въ 1--2, а най-вече три дена.

приятия за построяване на пътища или здания; не съществуватъ никакви мини или гори, които да се експлоатиратъ. Тукъ заточеникътъ не може да намъри каквато и да е най-долна физическа работа, а е осъденъ да живѣе въ най-голѣма мизерия. Вънъ отъ ежедневните мъчения идатъ и мъченията отъ страна на властьта. Произволните ограничения, безпримѣрните груби обноски на правителствените чиновници и тѣхните органи хвърлятъ въ голѣмо отчаяние заточеника. Малцина сѫ онѣзи, които могатъ да изтърпятъ докрай всичките физически и умствени мъчения.

Въ долния етажъ на правителствения домъ около стените на квадратния дворъ сѫ затворнишките стаи.¹ Откъмъ първата страна на квадратния дворъ има две стаи, откъмъ втората сѫщо две, а откъмъ третата — една стая за живѣене и друга за пазене на вещи. Първата стая² има два малки прозореца, които гледатъ къмъ северъ, а втората само единъ прозорецъ. Отъ първата стая се влиза въ други две по-малки, съвършено тѣмни стаи, едната отъ които служеше за пазене на вещи, а въ другата живѣеха хора. Отъ третата стая³ се влиза въ други две, като нея тѣмни стаи, въ които живѣеха сѫщо хора (въ едната повече отъ 15—20 араби, въ другата българи). При самия жгъль на двора, тамъ, где се пресичатъ II-та и III-та стени, има една врата, която съ една малка, тѣсна улица води вънъ отъ правителственото здание въ едно продълговато дворче (обградено съ високи стени), где сѫ огнищата, печката за хлѣбъ, а въ другия край — заходитѣ. Вратата на четвъртата стая е въ началото отъ лѣво на тая улица. Четвъртата стая е раздѣлена на три отдѣления, отъ които дветѣ сѫ

¹ Казвамъ стаи, обаче подразбирайте зимници.

² Тя е дълга 7 м., широка около 3 м., висока 3·5 метра.

³ Широка 3 м., дълга 3·5 м.

тъмни, а двата малки прозорци на третото отдѣление гледатъ къмъ изтокъ. Отъ едно отъ дветѣ тъмни отдѣления се влиза въ други две малки стаички, които служеха за пазене на вешитѣ, водата и пр. Вратата и прозорецътъ на петата стая (широка 3.4 м. дълга 4.5 м.) откъмъ третата страна на двора гледатъ къмъ югъ. Откъмъ четвъртата страна на двора има една стая, въ която се пази архивата на счетоводството. До нея стая пакъ въ жгъла между третата и четвърта стена на квадратния дворъ е лествицата, която води въ коридорите на горния етажъ.

Подътъ на всичкитѣ стаи е отъ земя и пъсъкъ, а отгоре покритъ съ рогозки, изплетени отъ листата на растението алфа, много разпостранено въ близкитѣ оазиси на Мурзукъ. Таванитѣ сѫ покрити съ палмови стъбла, поставени прѣко на дебели палмови греди. Върху стъблата (пржкитѣ) има пакъ земя и пъсъкъ. Таванитѣ на всичкитѣ стаи съставляватъ и тритѣ дълги коридори, покрай които сѫ наредени стаитѣ въ горния етажъ.

Въ затвора имаше постоянно двама часовои. Единиятъ съ оржжие стои при входнитѣ врата, до самия касаръ, има едно малко помещение, въ което постоянно квартирува едно отдѣление жандармерия съ единъ старши. Когато пристигнахме въ Мурзукъ, стаитѣ никакъ не бѣха удобни за живѣене. Тѣ не бѣха даже изчистени. Никой не е мислилъ даже, че ще живѣемъ въ затворъ. Когато ние тръгнахме отъ Триполи, сѫщия денъ до окръжния управителъ въ Мурзукъ пристигнала следната телеграма, подписана отъ валията: „Керванътъ съ арестантите тръгна. — Реджебъ.“¹ Следъ прочитането на тая телеграма, тогавашниятъ мутесарифинъ останалъ много очуденъ

¹ Той е сѫщиятъ, който следъ провъзгласяване конституцията въ Турция въ кабинета на Кямилъ паша стана воененъ министър и нѣколко дни подиръ това умрѣ отъ разбивъ на сърдцето.

като казалъ: „Изпращатъ ги на заточение въ Фезанъ и то да живѣятъ въ затворъ!“

Тогавашниятъ началникъ на фезанска жандармерия, военниятъ подпоручикъ Мевлюдъ, родомъ отъ гр. Коня, съ секретаря на управителя по административния редъ А. Хилми много се погрижиха за нашето настаняване въ затвора и употребиха последнитѣ си усилия, за да направятъ стаитѣ по-хигиенични за живѣене. Всички останахме очудени отъ усилията на споменатия способенъ и трудолюбивъ офицеръ. Следъ като се настанихме въ стаитѣ, той самиятъ много добре ни освѣтили въ всичко, което трѣбаше да знаемъ и съ което трѣбаше да се съобразяваме. Препоръчаха ни да не прахосваме паритѣ си, като ни каза, че тукъ има голѣмъ скжпотия и че, въ случай на нужда, нѣма кой да ни спомогне съ нѣщо. Неговитѣ съвети бѣха много разумни и никога нѣма да ги забравимъ. Грижитѣ, които полагаше Мевлюдъ, не бѣха по кефа на мутесарифина Арифъ Хикметъ, до последна степенъ фанатизиранъ багдатски арабинъ. Следъ единъ месецъ отъ нашето пристигане Мевлюдъ биде смѣненъ и замѣстенъ отъ поручика Рейханъ, добродушенъ старецъ, родомъ отъ Фезанъ. Единствената личностъ, която ни даде улеснения и облекчи нашето положение, бѣше гореспоменатиятъ А. Хилми, родомъ отъ Пловдивъ. Човѣкъ съ западно-европейско образование, отличенъ писателъ и публицистъ, той всячески се стараеше да ни улесни въ всичко. Съ неговия авторитетъ предъ мутесарифина той влияеше на последния и го предразположи да не ни туря окови¹, понеже „условията, при които живѣятъ въ затвора, сѫ много мѣчни и мѣчно ще могатъ да понесатъ голѣмитѣ горещини“ —

¹ Оковитѣ, съ които искашѣ да ни обкове мутесарифинътъ, ги донесоха заедно съ насъ натоварени на две камили отъ Триполи.

казваше се въ неговия официаленъ рапортъ. Вратите на стаите оставаха отворени презъ цѣлия денъ до 9 ч. вечеръта. При всичките старания на Хилми да ни улесни въ покупките, съ цель да ни избави отъ голѣмата експлоатация на арабите и арабкините, продавачки на зеленчуци и пр., той не сполучи. Мутесарифинътъ по никакъвъ начинъ не позволяваше да излизаме вънъ отъ входната врата на правителствения домъ. Никой не доходжаше при насъ, понеже влизането на външни лица въ затвора бѣше запретено. Съ много високи цѣни и голѣми мѫчинии успѣхме да си набавимъ сѫдове за готвене на ястия, за пране и други необходими потребности за въ затвора. Една отъ най-голѣмите мѫчинии, които имахме тогава, бѣше, какъ да намѣримъ средство да получаваме пари отъ дома си. Пощата не приемаше никакви парични записи, а въ града нѣма никакъвъ клонъ отъ нѣкоя частна или държавна банка. Тая мисъль постоянно ни мѫчеше, понеже ние ненадейно тръгнахме и много малко пари имахме у себе си, а мнозина тръгнаха и само съ две ризи, два чифта чорапи, гащи и пр. Следъ 3—4 месеца успѣхме да намѣримъ единъ търговецъ въ Триполи, чрезъ когото да получаваме пари отъ дома си¹.

По-голѣмите мѫчинии премахнати, въздухътъ се разхлади, а ние, макаръ лишиeni отъ всичко, се утешавахме, че можемъ поне да живѣемъ. Презъ месецъ ноемврий 1906 г. фезанскиятъ мутесарифинъ по здравословни причини, следъ като бѣше приbralъ повече отъ 6—7000

¹ Той бѣше едино много богатъ евреинъ, английски поданикъ, на име Ербибъ Окбани. Той приемаше парите отъ пощата въ Триполи, а следъ това известяваше на търговеца въ Мурзукъ, Шерифъ Сунуси, който за сметка на Окбани броеше парите намъ. Срещу сумите, които даваше на насъ Ш. Сунуси, получаваше отъ Окбани стока. Това бѣше въ сѫщото време едно улеснение и на двамата търговци.

лири турски, подаде оставката си, приеха му я и въ същия месецъ си замина. Неговъ времененъ замъстникъ остана фезанскиятъ съдия (наибъ) Мурадъ, дивъ албанецъ отъ Подгорица. Краенъ фанатикъ, много злобенъ срещу настъ, той имаше за настъ особено предубеждение. Мислѣше, че само ние сме виновни за безредиците въ Турция, и му се струваше, че изпълнява голѣмъ патриотически дѣлгъ като всячески ни измѣжчва. Следъ като замѣсти мутесарифина той назначи за гвардиянинъ въ затвора единъ бившъ коненъ стражаръ, човѣкъ безъ всѣкакво чувство, пияница и до последна степень страховливъ и грубъ арабинъ. На него бѣше предоставено да ни малтретира, а намѣстникътъ на мутесарифина, кадията, не искаше да се говори за настъ. Той не позволяваше да излизаме отъ стаите за да перемъ дрехите си; унищожаваше идещите писма, а сѫщевременно спираше писмата и телеграмите, които изпращахме за родителите, роднините и приятелите си; заповѣда на хлѣбаря да прави хлѣба колкото се може по-тѣстенъ и соленъ¹ съ цель по-скоро да се разболѣемъ; не позволяваше да черпимъ вода отъ кладенеца при градската градина, водата на който бѣше добра за пиене;² официално запрети на военния лѣкаръ Дзимъ да посещава затвора, а на апте-

¹ Хлѣбарътъ взимаше отъ правителството опредѣлено количество жито и отъ него приготвляваше хлѣба за всички ни. За всѣки арестантинъ отъ ковчежничеството получаваше по 5 гр. зл. За да уголѣми прихода си, и при тѣзи съвѣти на кадията, той почна да туря въ брашното бѣлъ пѣсъкъ, поради което хлѣбътъ почти не се ядѣше. Мнозина изяждаха само коритѣ и краищата, а останалото хвѣрляха. Вместо хлѣбъ ядѣхме палми, които купувахме за 10—20 пари оката.

² Въ продължение на 4 месеци ние пиехме солено-горчива вода отъ кладенеца при джамията, гдето войниците и посетителите на джамията чистѣха тѣлото си...

каря¹ — да отпуска църове. Кадията, за да настрои зле и населението въ града, раздухваше фанатизма имъ като казваше: „българитѣ освенъ че сѫ неприятели на царя и държавата, тѣ сѫ най-голѣмитѣ врагове и на мюхамеданска вѣра! Всѣки мюхамеданинъ е длъженъ да ненавижда гяурина!“ Съ тѣзи глупави думи и възмутителни постѣжки той озлоби всички заточеници въ града. Секретарътъ А. Хилми въ едно заседание на окръжния съветъ (идаре меджлисъ) подигна нашия въпросъ и следъ като напомни на кадията, че трѣбва да уважава гласовете на большинството въ съвета и справедливо да прилага закона, демонстративно напусна залата и си дада оставката. „Безпристрастниятъ“ сѫдия, тълкувателътъ на шериата продължи да упражнява още по-голѣмъ произволъ и да показва по-голѣмо вироглавство. Почнаха по единъ-два дена наредъ да не ни даватъ хлѣбъ, и при най-малъкъ поводъ той самъ заповѣдваше да поставятъ желѣза на нозете ни и по цѣли месеци не ни ги изваждаха. По поводъ на това, на 16 декември направихме една демонстрация въ затвора, като отказахме да приемемъ хлѣба и искахме да ни се позволи да перемъ дрехите си, да получаваме по-добъръ хлѣбъ и — споредъ закона — не по-малко отъ единъ килограмъ на всѣки арестантъ, като турихме първо условие, че докато писмата ни не бѫдатъ предадени въ телеграфопощенската станция, отъ гдето да ни се издаватъ разписки, нѣма да приемемъ хлѣба и нѣма да оставимъ стражаритѣ да затварятъ вратите на стаите. Съ това ние искахме да увлѣчимъ жандармерийския офицеръ, който споредъ закона по длѣжностъ бѣше отговоренъ за всѣкаква безредица въ затвора, да влѣзе въ споръ съ

¹ Проче той бѣше единъ коваренъ човѣкъ, сачувственикъ на кадията.

кадията. Действително ние сполучихме. При отказа ни да приемемъ хлѣба, офицерътъ Рейханъ телеграфически уведоми прѣмия си началникъ—команданта на жандармерията въ Триполи. На третия денъ сутринъта повѣрнаха ни писмата (паритѣ за препоръжчанитѣ писма злоупотребиха). Тѣ не бѣха одобрени отъ цезнурата, защото ужъ имало писано въ тѣхъ нѣщо противно на затворнишкия правилникъ. Вместо хлѣбъ за първите два дена ни дадоха по 30 пари на всѣки, а писмата, издраскани, бѣха вече въ рѣцете ни. Другия месецъ, сѫщото се повтори и потрети. На 3, 4 януарий и на 15, 16 17 с. м. пакъ не ни дадоха хлѣбъ. Ние останахме три дни безъ хлѣбъ. Хранѣхме се само съ фурми, понеже не можехме да намѣримъ, где да купимъ хлѣбъ за всички, а пѣкъ повече бѣха и безъ петь пари. Запитахме, коя е причината, че не ни се дава хлѣбъ. Отговориха, че нѣмало жито въ хамбаря. Действително въ хамбаря нѣмаше жито, обаче много лесно можеше да се намѣри на пазаря. Това се правѣше нарочно съ цель да направимъ нѣкой скандалъ въ затвора, за да ни хвѣрлятъ въ влажнитѣ, тѣмни подземия. Обаче кадията се лѣжеше. Ние знаехме, где сме, съ какъвъ човѣкъ имаме работа и какво искаме. Началникътъ на затвора Рейханъ, безъ силна воля, боязливъ старецъ, не искаше да продължава спора съ кадията. Валията сѫщо бѣше уведоменъ и съ очите си видѣ количеството на хлѣба, който получавахме. Но царь далеко, богъ високо. „Фезанъ беля мизанъ“ (Фезанъ е безъ везни, сир. безъ правосѫдие) казватъ арабитѣ.

Изпомежду нашите другари имаше мнозина, които въ разстояние на 7—8 месеца не виждаха счупена пара въ джеба си, хранѣха се само съ хлѣбъ, соль и фурми. Денонощно въртѣха ржнитѣ мелници, — приготвляваха брашно за да извадятъ нѣкой грошъ на денъ, колкото да си купатъ сапунъ, соль и чушки. Постоянството, себе-

отрицанието и куражътъ, които показваха българите-заточеници, ме очудиха. Търсиха не само мене, но и всички заточеници-мюсюлмани във Мурзукъ. „Вашите българи“ — говореше ми единъ денъ А. Хилми, — „наистина повечето съм хора прости, земеделци или занаятчии, обаче характерно е, че всички се въодушевяватъ и по всичко изглежда, че съм се въодушевявали отъ единъ святъ за тяхъ идеалъ“. Тръбва да отбележа, че всички изтърпъха мъчиното и безъ да се подадатъ на каквато и да е съблазънъ. При тоя безпримърно несносенъ животъ ние се мъчехме да живеемъ. Човекъ по нѣкога е по-твърдъ отъ камъка, а по нѣкога и по кръхъкъ и отъ варовитата черупка на яйцето — казва една българска пословица. Човекъ презъ живота си преодолява много мъчинотии, обаче има и такива, които не може да надвие. Презъ м. февруарий нашиятъ другар Силянъ Колевъ, родомъ отъ с. Ръсово (Тиквешко), боледуваше отъ една рана на лъвия кракъ. Оставенъ безъ медицинска помощъ, той съ голъми мъчинотии чистъше своята рана, която бѣше взела вече голъми размъри.¹ За трети пътъ подадохме заявление, за да дойде докторътъ, но напраздно. Той дойде, когато нещастниятъ лежеше на смъртното си легло. На 18 февр. воен. лъкаръ² констатира свършения фактъ и си отиде, безъ да прегледа останалите болни въ затвора. Същия денъ стана и погребението на С. Колевъ. Десетъ души отъ насъ диг-

¹ При голъми мъчинотии съ съдействието на единъ-двама отъ мюсюлманските заточеници ние успяхме тайно да внесемъ въ затвора карболова вода и малко памукъ, съ който Силянъ Колевъ чистъше раната си.

² Той бѣше човекъ съ добро сърдце, обаче му запретиха да упражнява своята професия. Освенъ това той се страхуваше отъ интриги, тъй могжщи въ тухашния край, съ които отъ военъ лъкаръ бѣрзо съ една телеграма щѣха да го направятъ заточеникъ.

нахме тълото на умрълия, придружиха ни 12 души стражари съ офицера и на чело съ свещеника излъзохме от югозападната врата на градските стени, извихме къмъ изтокъ и при жгъла, който се образува отъ пресичането на южните и западни стени на града, срещу градината на Шерифъ Али, въ пъсъка за 5—6 минути гробът бъше готовъ. Следъ обичайните молитви въ случаia погребаха го на същото място, где съ били погребвани бившите християни-заточеници — критяни. Местността е изключително пъсъчлива и отъ духането на вътъра една част отъ пъсъка бъше задигната, а костиите на тези мъченици бъха вече надъ земята. Човешки черепи, челюсти, ребра, прешлени навредъ се забележаха. Ето каква е участъта на заточеника, който умре далечъ отъ своята родна страна, где то няма нито родители, нито роднини, нито приятели, които да се погрижатъ следъ смъртта за неговия прахъ! Ние всички, на колени, помолихме се на бога за спасението на душите на умрълите; свещеникът прочете няколко молитви и се завърнахме въ затвора съ голъма скръбъ, съ тежки мисли и дълбоки въздишки! Въ разстояние на шест месеца, хранени съ допнокачественъ хлебъ и солена вода, съ неизчистени и неопрани дрехи, ние бяхме вече измънили цвѣта на лицата си. Лицата ни бъха набъбнали и пожълтели, — бяхме съ единия кракъ въ гроба.

Затворени денонощно въ стаптъ (ние само зарань и вечеръ излизахме 1—2 часа въ двора) като мишки, съ нетърпение очаквахме да пристигне новоназначениятъ мютесарифинъ. Научихме отъ стражарите въ затвора, че той тръгналъ отъ Триполи, обаче кога щъше да пристигне, не знаехме. Днитъ въ затвора за насъ бъха въкове, часовете години, а минутите часове...

„Въ затворъ влаженъ да премирашъ
 Между голи зидове
 Часоветъ да намирашъ
 Дълги като вѣкове... туй е участъ най-горчива!
 (Надсонъ).

Дойде месецъ мартъ, лѣтото въ Фезанъ настѫпи, а ние още като плѣхове презъ цѣлия денъ стояхме при малкитѣ прозорчета на затворнишкитѣ стаи, за да гледдаме въ двора, когато влизаха и излизаха правителствените чиновници. Най-голѣмото ни забавление бѣше, когато наблюдавахме мишкитѣ, които се явяваха по тавана или въ жглитѣ на стайнѣ. Съ цѣли часове тѣ бѣха предметъ за разговоръ и забавление.

Новоизначенитѣ мутесарифинъ Джелалъ-бей пристигна на 4 мартъ, а на 5-й сутринята посети затвора и съ голѣмо внимание изслуша молбитѣ ни. Тѣ бѣха кжси, резюмирани въ нѣколко точки, най-главнитѣ за нашия животъ въ затвора. „Всичко, което предвижда законъ, най-бѣрзо ще изпълня“ — бѣше неговиятъ отговоръ. Законъ е понятие относително. Той се изразява съ думи, написани на бѣла хартия. Ние знаехме, че е законъ, какъвъ е той, но знаехме още, какво нѣщо е прилагане и тѣлкуване на закона. Между първото понятие и второто разликата е много голѣма. Ние, макаръ до нейде утешени съ тоя лаконически отговоръ на мутесарифина, никакъ не бѣхме разположени да разсѫждаваме оптимистически. Скептицизмътъ бѣше тѣй срасналъ съ насъ, че и бѫдещиятъ ни животъ въ нашето вѣображение изпъкваше пакъ мраченъ и тжженъ. Но при все това ние имахме надежда — само съ нея живѣемъ — че участъта ни ще бѫде облекчена. На другия денъ мутесарифинъ разреши да черпимъ вода отъ кладенеца при градската градина, заповѣда да ни пускатъ вънъ отъ правителственото здание за да перемъ дрехитѣ си;

заповѣда на хлѣбаря да прави хлѣба по-добъръ, прие нашитѣ писма и съ първата поща бѣха експедирани; предостави ни да се оплакваме телеграфически или съ заявление тамъ, гдето искаме, заповѣда на лѣкаря редовно да посещава затвора, а на аптекаря — да отпуска цѣрове. Още първите дни поиска отъ доктора да даде рапортъ за здравословното положение на арестантитѣ.¹ Джелалъ бей поиска да премѣсти затвора, обаче нѣмаше удобно помѣщение и бѣха нуждни суми, съ които той не разполагаше. Въ замѣна на това той позволи да отворимъ нови прозорци на стайнѣ, гдето, разбира се, бѣше възможно. За да се поправи здравето на арестантитѣ и да се избѣгнатъ болеститѣ, които биха се появили, занапредъ намѣри за умѣстно да отиваме вънъ отъ града и по 1—2 часа сутринь и вечеръ да пълнимъ съ земя и пѣськъ едно отъ блатата при южнитѣ стени на града. Цельта бѣше да се раздвижатъ нашитѣ мускули и да дишаме чистъ въздухъ. Тази работа продължи до м. юний и добре се отрази на нашето здраве. Освенъ това управителтѣ ни позволи да ходимъ съ стражари въ града и сами да си купуваме всичко, което ни бѣ потрѣбно. Съ това ние се избавихме отъ голѣмата експлоатация на продавачитѣ. Хлѣбарътъ обаче отъ голѣма алчностъ за пари не искаше да прави добъръ хлѣбъ. По общо желание ние поискахме да ни се дава жито (пшеница) вмѣсто хлѣбъ, като въ сѫщото време бждемъ улеснени за смилянето на пшеницата, приготовляването и печенето на хлѣба. Молбата ни уважиха. Вмѣсто 15 оки пшеница, които се даваха до тогава за всѣки арестантинъ на месецъ, отпускаха ни по 18 оки месечно. Житото, както всички

¹ Въ рапорта си казваше: „Стайнѣ на затвора не отговарятъ на необходимитѣ хигиенични условия, при които могатъ да живѣятъ хора“...

въ Фезанъ, мелѣхме съ малки камъни (ржчни мелници), които се въртятъ съ ржка, а хлѣба печахме въ военната пещь или въ една малка пещь, която ние сами направихме въ затвора. Ние срещнахме голѣми мѫчинотии при приготвляването на хлѣба, понеже условията при които бѣхме поставени, голѣмата тѣснота въ затвора, много зле се отразяваха върху нась. Но нѣмаше какво да се прави. Ние доброволно приехме всички трудности съ цель да се хранимъ поне съ по-добъръ хлѣбъ. Всички отдѣлно или нѣколко души на едно място приготвлявахме хлѣба си и сами отивахме, разбира се, като арестанти пакъ съ стражаръ, до военната пещь, за да го изпечемъ. Въ замѣна на трудностите, които срѣщахме при пречистването и смилянето на житото, отсѣването на брашното и мѣсенето на хлѣба; ние се хранѣхме съ по-добъръ хлѣбъ, а освенъ това всѣкога имахме на разположение достатъчно хлѣбъ, защото брашното поемаше (пиеше) повече вода, отколкото това става по нась. Ние отъ една ока брашно получавахме $1\frac{3}{4}$ —2 оки хлѣбъ. Мнозина даже, когато боледувахме отъ треска, — нѣщо, което всѣки ще изпита най-малко 3—4 пжти отъ м. юний до октомврий, — нѣмаха апетитъ за ядене и заемаха отъ другаритъ ни по едно-две кѣсчета хлѣбъ и следъ оздравяването повръщаха имъ го пакъ назадъ. По тоя начинъ ние успѣхме да спестимъ въ месеца нѣколко оки пшеница, която продавахме въ чаршията отъ $1\frac{1}{2}$ —3 гр. оката.

Въ Мурзукъ най-лошото време презъ годината е мес. февруари. Презъ тоя месецъ въздухътъ е много промѣнливъ и температурата постоянно се възкачва и спада. Термометрътъ и барометрътъ постоянно се надпреварватъ кой да покаже по-голѣма разлика. Презъ това време най-вече болни имаше както въ града тѣй и въ затвора. Презъ февруари и мартъ въздухътъ

значително се стопля, внезапно почватъ да духватъ северни и северозападни вѣтрове, въздухътъ се изпълня съ дребенъ, на гледъ като димъ пѣсъкъ, температурата на въздуха спада, лицата на всички ни побледняватъ, почватъ протѣганията, прозяванията и всѣки старателно нарежда леглото си. На 7 февруарий другарътъ ни

Марко Ив. Бошняковъ, родомъ отъ градъ Охридъ,

осъденъ на смърть като съучастникъ въ Солунския атентатъ презъ 1903 година г. 15, 16 и 17 априль, се разболѣ отъ блатна треска. Следъ 7-дневно боледуване болестъта се усложни и вследствие на разрывъ на сърдцето на 14-й февруарий сутринта и той се пресели въ вѣчността. Покойниятъ бѣше на възрастъ 30 години, съ средно образование, тихъ, добъръ и скроменъ човѣкъ. Неговиятъ добъръ характеръ, неговата общителност и безкористностъ бѣха отличителните му качества.

Както всички мжки, всички притѣснения, всички ограничения и неволи понесе спокойно и хладнокръвно, той тихо и хладнокръвно посрещна и смъртъта. Тя бѣше за него вѣчно успокоителенъ сънъ следъ дълги физически и нравствени мжчения, преминати презъ петъ годишния

Марко Ив. Бошняковъ

затворъ въ солунския централенъ затворъ и въ Фезанъ.
Погребението стана същия денъ следъ обѣдъ.

Въ продължение на нѣколко месеца повече отъ насъ бѣхме болни. Военниятъ командиръ бѣше въ конфликтъ съ управителя, и като научи, че повечето отъ насъ сме болни, запрети да посещаваме военната болница и аптеката. Ние останахме безъ всѣкаква медицинска помощъ, но провидението ни пазѣше. Повечето отъ болнигътъ оздравѣха. Другарътъ ни Иванъ Илиевъ, родомъ отъ с. Савикъ (Демиръ-хисарско) отъ 8—9 месеца боледуваше отъ една лоша рана. Изоставенъ на произвола въ продължение на шестъ месеца, пазѣше леглото. Раната се съвсемъ влоши, него захвърлиха въ една нечиста тѣмна стая, гдето бѣше още живъ заровенъ въ гроба. На 13 мартъ погребохме и него. Пролѣтъта настѣпи, всички се радвахме на пролѣтно съживителнитѣ слънчеви лжчи, които въ тая гореща страна спомагатъ бѣрже да расте цѣлата растителностъ, преминахме велиденскитѣ празници, постоянно очаквайки, както всѣкога, нѣкое утешително известие отъ нашето отчество. Мина и народниятъ празникъ св. Кирилъ и Методий, а ние още повече укрепявахме надеждите си, въпрѣки всички незгоди, мѫчинотии и притѣснения. Когато неприятелитѣ ни се стараеха да ни накаратъ да изремъ, ние още повече крепѣхме вѣрата въ себе си. Горещинитѣ настѣпиха. Презъ това време мутесарифинътъ пожела да премѣсти затвора. Обаче, както казахъ и по-горе, нѣмаше удобно помѣщение. Решиха градскиятъ хамбаръ, който бѣше до военната пещъ и самото правителствено здание, да приспособятъ за затворъ. Отъ м. мартъ до м. юний ние на групи сутринъ и вечеръ излизахме вънъ отъ затвора при военната пещъ да срътваме стърчащите гoli зидове, отъ които щѣхме да приберемъ материали за новите стени, които трѣбваше сами да направимъ,

за да обградимъ хамбаря — бѫдещия затворъ. Ние въ разстояние на нѣколко месеца работѣхме ежедневно до привършването на постройката — 15 юни. Ние градѣхме стенитѣ на новото си жилище безъ всѣкакви пособия, безъ мотики, безъ лопати, безъ дърва, само съ ржце, земя и камъни. Калта приготвлявахме съ ржчетѣ и нозетѣ си. Зидоветѣ срутавахме само съ единъ чукъ, вода носѣхме пакъ съ ржце. Дрехитѣ си изпокъсахме, ризитѣ изцапахме, и лицата ни изгорѣха отъ горещото слънце, съ една дума изпитахме много голѣми физически мѣчения. Всѣки единъ отъ насъ трѣбаше да работи вънъ отъ затвора най-малко 3—4 часа на денъ. Сетне трѣбаше да пречистваме житото, да го мелемъ, да приготвяваме хлѣба, да го печемъ, а всичко това изискваше време и почивка. Ние нѣмахме такъво време. Но нѣмаше какво да правимъ, — стражаритѣ постоянно ни наглеждаха и упражняваха своя натискъ. Ако нѣкой се възпротивѣше подъ нѣкаквъ предлогъ за излизането, най-брутално го измъкваха отъ стаята и го караха да приготвява каль или пѣкъ да носи съ зюмбули (кошници отъ палмови листа) камъне или пѣкъ да носи вода отъ кладенеца при джамията. Тая работа за насъ бѣше каторга, каквато може да сѫществувѣ само въ Фезанъ, а не и другаде. Ако се касаеше да правимъ кѣщи, да строимъ здания или каквато и да е друга физическа работа, ние щѣхме да изхабимъ само мускулна сила, щѣхме да чувствуваме известно време физически мѣки, а сетне съ течение на времето, може би, всичко щѣхме да забравимъ. Тукъ работата бѣше друга. Ние градѣхме затворъ, въ който самитѣ ние щѣхме да живѣемъ, гдето щѣхме да преминемъ последнитѣ дни отъ живота си и гдето следѣ настъ — ние това предполагахме — други щѣха да живѣятъ!

Презъ м. май падна тежко боленъ скжпиятъ ни другаръ, съучастникъ въ Сол. атентатъ Миланъ Арсовъ, родомъ отъ с. Ораховецъ (Велешко). Той отдавна страдаше отъ хроническа ангина, бѣше доста слабъ, а следъ като насжпиха горещинитѣ той съвършено отпадна и вече не ставаше отъ леглото си. Младъ човѣкъ, 24 год., високъ рѣстъ, бѣло, сухо лице, черни очи и още по-черни косми, бѣха неговите отличителни черти. Тоя младежъ съ силна воля, смѣлъ и крайно нервозенъ, въ последните минути запази присѫствие на духа си и се разговаряше съ насъ като човѣкъ, който търси развлѣчение, а не утеша и облекчение. Хвана рѣзко на всички подъ редъ въ стаята, прости се съ насъ и издѣхна. Той съ смѣртъта си очуди всинца ни. Ние останахме тѣй трогнати отъ наближаването на неговата смѣрть, че сълзите почнаха да текатъ отъ очите ни. Не можахме да спремъ сълзите си даже следъ като той издѣхна. Въ предпоследната минута, преди да затвори очите си, видѣ какъ текатъ нашите сълзи. Това бѣше моментъ, какъвто рѣдко изпитватъ и могатъ да понесатъ всички хора, когато смѣртъта имъ наближи. На 8-и юний следъ обѣдъ, когато слѣнцето наближаваше да целуна върховете на

Миланъ Арсовъ

най-високите пъсъчливи хълмове, които се гледаха далечъ въ хоризонта, ние целунахме починалия си другаръ преди да го поставимъ въ черния гробъ. Пъсъкътъ покри и него. Изгубихме го за винаги. Ние останахме сами. Само горещиятъ сълзи, които проливахме, и преголъмата тъга останаха у насъ. Сълзите и тъгата ще изчезнатъ, когато ще изчезнатъ благите спомени отъ починалия мъженикъ. Гробътъ бъше скроменъ, нѣмаше похвални и прочувствени речи, а мълчаливъ плачъ и тъжни мисли.

Презъ половината година на 1908 год. живѣехме при много лоши обстоятелства. Ежедневно 8—10 ч. вратите на стапите затваряха, горещините се усилиха, а ние — съ изключение на онези, които работеха навънъ — презъ цѣля денъ се обливахме въ потъ. Никаква прохлада, никаква разходка. Не ни оставяше време даже да пригответъ ястия, за да се нахранимъ. Въ продължение на шестъ месеца не получихме никакво писмо отъ домовете и приятелите ни. Писмата ни спираха въ Триполи. Оплакахме се на мутесарифина, а той ни каза: „по въпроса за писмата отъ мене нищо не зависи, но пакъ ще запитамъ надлежните части въ Триполи.“ Чрезъ мутесарифина изпратихме нѣколко телеграми до валията, съ които се молехме да ни изпратятъ писмата. На последната ни телеграма валията Реджебъ паша отговори съ специална телеграма съ заповѣдъ да ни се прочете на всички: „Писмата, които дохождатъ въ тукашната пощенска станция, се изпращатъ за преглеждане въ Цариградъ.“ Следъ тая телеграма не оставаше освенъ да чакаме. Изминаха се още два месеца, ние пакъ не получихме никакво писмо. Пакъ пратихме дълга телеграма до валията, въ която изтъкнахме, че още не сме получили никакво писмо въпреки това, че времето за отиване и дохождане на писмата отъ Цариградъ вече измина. Реджебъ паша отговори съ сѫщата телеграма

като прибави само нѣколко думи, а именно: „писмата на българите-арестанти сѫ изпратени въ министерството на полицията въ Цариградъ и следъ като се повърнатъ нe-
медлено ще ги препратя“. Чакахме още 2-3 нe-
дели и следъ възкресяването на усопшата турска кон-
ституция, се явиха и писмата. Последнитѣ не бѣха даже
отворени. Следъ като ги прочетохме, увѣрихме се, че
много други писма бѣха унищожени. Явно бѣше, че тѣ
не бѣха посетили мухлясалитѣ чанти на полицейскитѣ
отделения въ Цариградъ, а навѣрно сѫ пладнували въ
нѣкой шкафъ на телеграфо-пощенското бжро (полити-
ческо отделение) въ Триполи. Конституцията се провъз-
гласи и писмата излѣзоха. Блажено време! . . Колко
бързо въ Турция по нѣкога се явяватъ резултатитѣ на
нѣкои дѣла... Какво би било, ако всички работи вър-
вѣха тѣй бързо.

ОСВОБОЖДЕНИЕТО.

Презъ последнитѣ две години не получихме ни-
какво известие за нѣкое по-особено движение въ Маке-
дония. Ние не познавахме положението на Македония, не
знаехме, до каква степенъ на развитие е дошелъ македон-
скиятъ въпросъ, но все пакъ макаръ и живущи въ глухъ
гробъ ние учехме сегизъ-тогизъ нѣкои новини отъ Ма-
кедония, обаче тѣ не ни утешаваха. Предадени на едно-
образния затворнишки животъ, заняти съ ежедневни дре-
болии въ затвора, на 16 юлий вечеръта се пръсна слухъ,
че е пристигнала една телеграма, въ която се казвало, че
била дадена обща амнистия на всички политически пре-
стѫпници. Завчасъ тая телеграма падна въ ржчетѣ ни.
Тя гласѣше: „По случай откриването на парламента
Султанътъ издаде обща амнистия“. Това известие ни съ-
живи. Въ затвора, както и въ града се дигна тревога.

Едни си честитяваха освобождението, други се съмняваха въ това, а равнодушните араби, гдето срещните заточеници, казватъ: мамбрукъ, мамбрукъ! (честито честито). На 17 юли пристигна официална телеграма и още същия ден съобщиха на всички мюхamedански заточеници, че съз свободни да си вървятъ кой кждето и кога иска. Следъ малки приготовления за пътя всички си заминаха. Останахме ние българите и двама ерменци. Какво бъше нашето положение! Кой ще го опише?! Пъкъ и какъ да го опиша?! Ние, колкото се радвахме за заминаването на нашите другари по участъ — мюхamedанските заточеници, толкова и скърбяхме, че оставаме. Знаешъ ли, читателю, какво е настроението на човѣшката душа, когато едновременно усъща голѣма скърбъ и радостъ? Да плаче или да се весели, да се движи или да лежи — ни едното, ни другото. Подобенъ критически моментъ е най-мжчниятъ презъ живота на затворника, понеже той пада въ още по-голѣма неизвестностъ предъ бѫдещето, а тая неизвестностъ не му дава нито минута миръ и спокойствие. Превратъ станалъ, конституция се дала, кабинетъ се измѣнилъ, Турция се съживила — всичко това само слушахме. Отъ пристигналите известия за събитията въ Турция ние се увѣрихме, че въ близко време ще се освободимъ. Съ нетърпение чакахме да дойде тоя щастливъ денъ, когато и на насъ ще ни кажатъ: „излѣзте!“ Днесъ, утре, изминаха се 10—15 дни, ние още стояхме въ същото положение безъ да можемъ да се спремъ върху каквото и да е заключение отъ нашиятъ разсаждения.

На 30 юли късно презъ нощта всички почти бѣхме заспали, почнаха да звѣнтятъ ключовете, отвориха вратите и на нѣколко души отъ насъ поднесоха ни четири телеграми, съ които домашните ни питаха: „Освободени ли сте или не?“. Нови раздвижвания, нови тревоги, пакъ

бесъница... На другия ден, 31 юлий, научихме, че отъ министерството на правосъдието пристигнала една телеграма, съ която питали управителя: „Освободихте ли заточениците?“ Минаха нѣколко часа, ние още чакахме да ни съобщатъ. Вечеръта въ 10 часа управителятъ повика нѣколко души отъ насъ въ своята лѣтна вила, далечъ отъ града всрѣдъ една градина съ високи палмови дървета. Явихме се предъ него, а той почна: „Сега получихъ една телеграма отъ главния инспекторъ на румелийските вилаети, съ която ми съобщава, че и вие влизате въ общата амнистия. Отъ тая минута сте свободни. Поздравлявамъ ви съ радостната вест, туй съобщете на останалите си другари, а въ сѫщото време честитете освобождението имъ.“ Още сѫщата ноќ излѣзохме въ града, настанихме се въ една-две кжщи при нашите другари, ерменци. Презъ цѣлата ноќ не спахме и лично присъствувахме на фезанската „фантазия“ (веселие), за която въ разстояние на две години само слушахме отъ затвора.

На 1 августъ мутесарифинътъ побърза да ни съобщи, че нѣма да ни се дадатъ нито хлѣбъ нито мѣхове за вода, потрѣбни за презъ цѣлия путь, който ни предстоеше, нито даже камили, докато не дойде заповѣдъ отъ Триполи. Хлѣба спрѣха. Още сѫщия денъ ние поискахме отъ валията да ни се даде всичко, което е най-необходимо за презъ дѣлгия путь. Повторно помолихме управителя поне на бедните да отпусне хлѣбъ. Той не се съгласи. „Вие не сте вече арестанти, и споредъ закона не трѣба да ви се дава хлѣбъ“ — бѣха неговите собствени думи. На 4 августъ получихме отговоръ на изпратената ни телеграма до валията въ Триполи. Съобщиха ни, че всичко ще ни дадатъ — хлѣбъ, мѣхове за пазене на водата, камили, стражи и пр. Потърсиха мѣхове въ града, обаче едва 7—8 малки мѣхове

се намѣриха. Не оставаше освенъ да се потърсятъ въ Сокна и Гатъ. Гатскитѣ мѣхове сѫ по-добри, обаче докато пристигнатъ щѣхме да чакаме 20—25 дни, понеже между Гатъ и Мурзукъ нѣма телеграфна жица, а разстоянието е повече отъ 450 километра. Още сѫщия денъ мутесарифинъ телеграфира на каймакамина въ Сокна да се разпореди да се намѣрятъ 50 мѣхове за вода и да ги изпрати съ специаленъ човѣкъ въ Мурзукъ. Разпоредиха се и за намиране на камили. Но въ околноститѣ на Мурзукъ пасбища нѣма, гдето можеха да се търсятъ камили. Телеграфираха на каймакамина въ гр. Шати, обаче се оказа, че и тамъ нѣмало, но 3—5 дни далечъ отъ града при Вади бей се намирало достатъчно камили та каймакаминъ изпратилъ нѣколко конни стражари, за да прибератъ камили. Мѣховетѣ не можаха да пристигнатъ по-рано отъ 15 дни, а камилитѣ — 20 дни. На 9 августъ въ Мурзукъ пристигна единъ керванъ съ стока. Повечето отъ камилитѣ бѣха уморени отъ дѣлгия путь и тежкитѣ товари. Бодритѣ още камили задържаха, за да препратятъ по домоветѣ имъ една група войници, които бѣха вече отбили военната повинност. Едни отъ нашитѣ другари помолиха мутесарифина да ги препрати по-бѣрже, понеже почти всичкитѣ бѣха бедни и отдавна останали безъ счупена пара. Камили достатъчно нѣмаше, и понеже тази година презъ пролѣтта не паднаха много дѣждове, нѣкои отъ кладенцитѣ презъ путь пре-съхнали. Ето защо мутесарифинъ искаше да ни раздѣли на две групи. По молбата на другаритѣ ни той се съгласи да ги изпрати съ уволненитѣ войници. Още сѫщия денъ дадоха имъ жито за 45 дни, по единъ мѣхъ за вода на всѣки, намѣриха нѣколко камили въ града и на 10 августъ заминаха 15 души отъ нашитѣ другари, като имъ опредѣлиха още въ Мурзукъ на двама по една камила, на която да товарятъ хлѣба и водата.

Следъ заминаването на другаритѣ ни случайно научихме, че единъ керванъ миналъ на 2—3 часа разстояние отъ Мурзукъ за къмъ селото Хофрие Шаркия, за да взематъ палми. Разпоредиха се да заминатъ нѣколко конни стражари за да хванатъ предводителя на този керванъ. Другия денъ камиларитѣ по заповѣдъ на мутесарифина дойдоха въ града и предложиха имъ срещу прилично възнаграждение, което още тамъ щѣха да взематъ, да ни занесатъ въ Сокна. Тѣ не искаха, защото камилитѣ имъ били слаби, обаче ги принудиха да заминатъ. На 16 августъ и мѣховетѣ пристигнаха. Казаха ни, че ще ни дадатъ на двама по една камила за яздене, по единъ мѣхъ за вода на всѣки и пшеница за 40 дни. Пшеницата ни дадоха 5 дни по-рано и ние срещнахме голѣми мжчнотии докато отстранимъ камънчетата и земята въ пшеничните зърнца, да смелемъ житото, да препечемъ хлѣба за да стане на сухари. Презъ това кжсо време съ неимовѣрни голѣми усилия успѣхме да смелемъ житото съ ржчините мелници, които пазѣхме още при нась. Мѣховетѣ не бѣха добри — почти всичкитѣ вонѣха, нѣкои смърдѣха, и водата въ всичкитѣ бѣрзо се изпаряваше. Стараехме се да тръгнемъ една минута по-бѣрзо, защото и безъ това достатъчно закъсняхме. А пѣкъ колко коректни и разпоредителни сѫ турскитѣ чиновници, ние това знаехме отъ опитъ.

Ние щѣхме да напуснемъ вече Мурзукъ. Обаче възпоминанията за нашите погребени другари бѣха още прѣсни въ паметъта ни. Ние съкашъ бѣхме срастиали съ тѣхъ. Не можехме да се съгласимъ да напустнемъ тая страна, въ която оставаха тѣлата на умрѣлите ни другари. Тази мисъль не ни даваше миръ нито минута. Какво можеше да се направи? Мнозина мислятъ, че затворътъ е място, гдето се поправятъ хората. Напротивъ, днешниятъ затворъ е място, гдѣто се фабрикуватъ престъпници. Пре-

стъпленията не съд плодъ само на човешката патология. Тъ по-скоро рисуватъ най-релефно условията на днешния държавно-общественъ животъ. Ние едва що бъхме освободени. Звукътъ на оковитъ, свиркитъ на гвардиянитъ, кръсъците на стражаритъ, дъхътъ на влажните и тъмни затворнишки стаи, мъчнотиитъ въ затвора — всичко това още бъше действителность за насъ. Ние бъхме свободни, но въпреки това умътъ, инстинктътъ ни влече къмъ друго направление: какъ да изпълнимъ дълга си сир. какъ да успеемъ да откраднемъ тълата на умрълите си другари. Тъ бъха още пръсни, неразложени окончателно. Санитарната властъ не допускаше това. Наказанието, предвидено въ закона, бъше голъмо. Но предъ другарския дългъ всъкакво наказание немъе, то е нищожно. Ние дебнехме момента, какъ да изпълнимъ тоя планъ и да вземемъ поне костите на умрълите си другари. Минаха се 1—2 седмици, а тази мисъль не излизаше отъ ума ни. Следъ като проучиме всички условия, следъ като се съобразихме съ всичко, което тръбваше да знаемъ, една вечеръ шестъ души отъ насъ съвсемъ тайно отидохше при гробоветъ, поставихме двама-трима за да пазятъ да не ни забележи нѣкой, а останалитъ едни съ ръце, други съ дъски почнахме да разравяме пъсъка, да откриваме гробоветъ, за да търсимъ тълата на умрълите.

Нощта бъше ясна. Месецътъ ярко блестяше. Сънките на дърветата и сърчащите голи зидове на градските стени придаваха на мъстността таинственъ изгледъ. Въ късо време пъсъкътъ бъде прехвърленъ на страна — появиха се тълата. Тъ бъха още неразложени — цѣли. Миризмата все повече и повече се усилваше. Почувствувахме силно зашемедяване. Погъ бликаше отъ лицата ни. Пауза. Пакъ на работа. Тълата по никой начинъ не можехме да задигнемъ, защото нѣмаше какъ и

къде да ги укриемъ. Коститѣ не можехме да приберемъ, защото тѣ бѣха още обвити съ месо. Не оставаше освенъ да вземемъ черепитѣ на умрѣлите. Завчашъ извадихме ножоветѣ си, от съкохме главитѣ. За нѣколко минути пакъ почнахме да покриваме съ пѣсъкъ тѣлата. Главитѣ останаха вънъ. Прибрахме ги въ особени торби, нарамихме ги право въ кжщи. Утринята, следъ като ги нацапахме съ йодоформъ, ги поставихме въ две тенекиени кутии, които херметически затворихме. Тѣ бѣха вече готови, а ние спокойни.¹

НА ПЖТЬ КЪМЪ МАКЕДОНИЯ.²

На 18 августъ следъ обѣдъ главната улица въ Мурзукъ представляваше особено зрелище, когато камилитѣ влѣзоха въ града, а ние натоварвахме дрехитѣ си, хлѣба и водата. Камилитѣ, живѣли дълго време въ пѣсъчливитѣ полета или пасбищата, се плашеха отъ дрехитѣ ни, отъ сѣницаитѣ, които носехме върху главитѣ, за да се предпазимъ отъ вертикално падащите слънчеви лжчи, и отъ самитѣ кжщи даже. Минаха 4-5 часа докато да натоваримъ дрехитѣ си. Едни товарили, на други камилитѣ се подплашили, тичатъ, мучатъ, хвърлятъ вещите, тукъ паднали съндъци, тамъ пълни чували, а нѣкои отъ

¹ Авторътъ, г. Шатевъ, въ книгата си нищо по-нататъкъ не обажда, какво сѫ направили съ главитѣ на починалитѣ си другари, следъ като се завѣрнали въ родината си. Но отъ него самия зная, че главата на Миланъ Арсовъ е била предадена въ Велесъ на нещастната му майка, а главата на Бошнякова — на родителитѣ му въ Охридъ.

² За да се завѣрши докрай историята на фезанските заточеници, ще си позволя да приведа съ твърде голѣми съкрашения най-сѫщественото отъ подробното описание на завръщането имъ въ родината (вж. стр. 124—150: „На пжть къмъ Македония“), колкото да се следи маршрутътъ имъ отъ Мурзукъ до Солунъ.

мъховетъ, пълни съ вода, отъ скачането на камилитъ отпуснали се отъ самаря, падатъ на земята, водата се излива, едни тичатъ, за да уловятъ за гушите камилитъ, други се смънятъ, а множество малки арабчета, разпределени на отдѣлни групи, почти голи, тичатъ следъ насъ, налитатъ ни като сжински пчели, когато се роятъ, да взематъ нѣкоя и друга пара, за да си купятъ хлѣбъ. Нѣкое отъ тѣхъ, следъ като успѣе съ голѣми молби да вземе 1-2 гроша, затича се къмъ нѣкой отъ хлѣбарите, взима 3-4 парчета хлѣбъ, а останалите почватъ да се блѣскатъ помежду си, кое отъ тѣхъ да вземе припадащия му се дѣлъ отъ бакшиша. За арабина нѣма нищо по-сладко отъ спечеленото съ милостиня или молба! На 18 вечеръта се отбихме 4-5 часа далечъ отъ града и следъ полунощъ всички се прибрахме въ селицето Дилимъ. Спрѣхме тамъ, за да пренощуваме. Дилимъ е малко селце съ нѣколко градини, въ кладенците на които намѣрихме вода.

На 22 августъ следъ обѣдъ ние влѣзохме въ Себа. Тоя оазисъ е най-богатиятъ презъ цѣлия путь отъ Мурзукъ до Триполи. Градътъ, разположенъ на единъ високъ ридъ, отъ далечъ изглеждаше като купъ отъ развалини. Кжшитъ сѫ построени отъ камъни и земя, улиците много тѣсни, и презъ деня, вследствие на слънчевия пекъ, се усъща една особена миризма, подобна на миризмата, която се чувствува, когато наблизаваме до мѣста и кжши следъ голѣмъ пожаръ. Въ цѣлия градъ нѣмаше нито едно дѣрво. Въ околностите обаче има много градини съ безбройни палмови дървета, зеленчуци и пр. Лицата на жителите бѣха много жълти, съкашъ че сѫ страдали отъ продължителна треска. Децата на купове тичаха следъ насъ и викаха: „Елате, елате да видимъ хора съ шапки!“. Следъ като се установихме подъ сѣнките на нѣколко палмови дървета, мнозина отъ насъ

легнаха да спятъ, други се заеха да приготвятъ топли ястия, за да се нахранятъ, а нѣколко души отъ нась отидохме да позаобиколимъ нѣкои улици въ града. Отъ Себа тръгнахме за Зъгънъ. Разстоянието е 80 километра. Следъ 20 километра пътъ минахме селцето Тъмърхиндъ. То има сто до сто и двадесетъ кѣщи, построени добре, а многобройнитѣ палмови дървета и градини, всички на близко разстояние една отъ друга, му придаватъ особенъ изгледъ. Палмитѣ бѣха много хубави, водата добра, обаче когато наближавахме при кладенцитѣ, усъщахме миризмата на съра. Тъмърхиндъ по своето мястоположение е най-красивиятъ оазисъ въ фезанската областъ. Отъ Тъмърхиндъ се упѫтихме къмъ северо-изтокъ. Ние вървѣхме 5-6 часа, докато да престъчимъ долината. Повръхността на пъсъка, чудесно изпъстрена отъ вѣтъра, ни даваше голѣми развлѣчения. Ние бѣхме вече въ Зъгънъ. Повръхността на почвата въ Зъгънъ и околността въ нищо не се различава отъ повръхността на почвата въ Тъмърхиндъ. Кѫщитѣ имаха сѫщата форма и сѫщата направа, градътъ е хубавъ, улицитѣ, сравнително съ ония въ Себа и Мурзукъ, сѫ широки, а кѫщитѣ красиви. Когато минавахме по улицитѣ въ Зъгънъ, децата се отдалечаваха отъ нась като викаха: „Насара якуль нась!“ (християнитѣ ядатъ хора). Колкото любезни и да се показвахме къмъ тѣхъ, тѣ всички старателно се отдалечаваха отъ нась. Въ града има само единъ дюкянъ съ колониялни и манифактурни стоки. У мястнитѣ жители има специфична омраза къмъ всички християни. Ние, качени на камилитѣ, се подсмихвахме на тѣхнитѣ думи.

Къмъ 11 ч. презъ нощта бѣхме при кладенеца Умуля-бутъ. Тамъ се спрѣхме; разположихме се на пъсъка около храсталацитѣ, блѣснаха огньовете, почнаха да се слушатъ пѣсни, а една група отъ нась подъ редъ, единъ

следъ другъ, пречистяха и пълнѣха празнитѣ мѣхове съ вода отъ кладенеца. Постаraphме се да вземемъ колкото се може повече вода, понеже предстоеше да изминемъ една голѣма пустиня, която държи повече отъ 190 километра безъ да срещнемъ каквато и да е тревица или вода. На другия денъ вечеръта, 26 августъ, керванътъ потегли. Следъ полунощъ бѣхме всрѣдъ пѣсъчливата пустиня Рамля-и-Съгиръ, препълнена съ подвижни пѣсъчни дюни, а на сутринъта излѣзе силенъ северенъ вѣтъръ, атмосферата се изпълни съ дребенъ бѣлъ пѣсъкъ въ видъ на гъстъ димъ, та едва се забелѣзвахме единъ съ другъ. Мѣстността взе сжия изгледъ, както когато по нашитѣ мѣста падне гъста мъгла. Въ зората изгубихме пѫтя. Въ продължение на два часа ние се възкачвахме и слизахме по високи пѣсъчливи хълмове, които вѣтърътъ бѣше натрупалъ на пѫтя. Въ Рамля-и-Съгиръ нѣма пѫть както се разбира по нась. Ние вървѣхме на посока. Камилитѣ едва се движеха въ мекия и бѣлъ като снѣгъ дребенъ пѣсъкъ. По едно време навлѣзохме въ една равнина съ набитъ пѣсъкъ, която отъ всички страни бѣше обградена съ високи, пѣсъчливи хълмове. Нѣколко души отъ нась отидоха по две различни направления, за да намѣрятъ нѣкое по удобно място, отъ кждето да минатъ камилитѣ. Напразно. Тѣ се завѣрнаха при нась като казаха, че потъвали въ пѣсъка и едва успѣвали да извадятъ краката си отъ пѣсъка, подпирайки се съ яки сопи. Тѣ ни увѣриха, че е абсолютно невъзможно да минатъ камилитѣ. Студъ голѣмъ. Всички треперѣхме отъ студъ. Принудихме се да се повърнемъ пакъ назадъ, отъ кждето бѣхме влѣзли въ равнината, и се упжтихме къмъ западъ. Съмна се добре. Ние, възползвани отъ утренните слънчеви лжчи, които слабо минаваха презъ препълнения съ дребенъ пѣсъкъ въздухъ, успѣхме да оправимъ пѫтя, когато наближавах-

ме до съседния сериъ — Рамля-и-Кебиръ (голъмата земя), гдето видѣхме нѣколко отдѣлени една отъ друга, стърчащи високи скали, които нагледъ изглеждаха, че стърчатъ всрѣдъ пѣсъка само за смѣхъ на пѫтниците. Обаче тѣзи скали въ тази страна, както и много други пѣсъчници съ по-дребни и по-голъми камъни, смѣсени съ земя, въ пустинитѣ иматъ своето значение — тѣ служатъ за отличителни белези, по които се ориентиратъ жителите въ пустинята. Камиларитѣ, като видѣха стърчащите скали, се успокоиха, сѣкашъ намѣриха една опорна точка въ дѣлгия пѫтъ. Керванътъ изви на северъ и влѣзохме въ Рамля-и-Кебиръ. Вървѣхме цѣлъ день, а предъ насъ виждахме пространно поле съ набитъ пѣсъкъ.

На 27 августъ презъ цѣлия денъ и цѣлата ноќь вървѣхме най-усилено, понеже мѣховете се утаяваха и повечето отъ водата се изпари, а пѣкъ предстоеше ни да изминемъ още 80—90 километра пѫтъ, докато да стигнемъ до най-близкия кладенецъ. Времето беше много горещо, обаче ние пакъ пѫтувахме. Къмъ обѣдъ спрѣхме всрѣдъ полето, защото слънчевите лжчи почнаха да ни бодятъ като нажежени игли. Закрихме се подъ сѣнките на слабите палатки, които правѣхме отъ нѣколко дѣрва, взети още отъ Мурзукъ специално за това. Изпразненитѣ вече мѣхове поставихме върху пѣсъка. Обаче скоро тѣ съвършено изсъхнаха, а кожата се втвърди и имаше голъма опасностъ да се повредятъ, когато ги носехме надъ самаря на камилите. За да бѫдатъ поне влажни, сир. меки, ние ги поставихме между другите мѣхове, въ които още се намираше вода. Обаче водата въ тѣхъ лесно се изпаряваше, а нагорещениятъ отъ слънцето пѣсъкъ, върху който ги оставихме, съ голъма бѣрзина поглъщаше водата отъ тѣхъ. Какво да правимъ? — питахме се. Какъ да предпазимъ водата и празните мѣхове

отъ изсъхване? Следъ дълги уговоряния арабите ни казаха да се пръснемъ въ полето и да събираме камъни, върху които да поставимъ мъховете съ вода, а между тяхъ и празните мъхове. Разтичахме се, прибрахме камъни, наредихме ги единъ до другъ върху пъсъка и поставихме върху тяхъ мъховете, като ги покрихме съ празни чували, одеяла, а нѣкои даже хвърлиха и горните си дрехи върху тяхъ, за да попречатъ на слънчевата светлина да краде отъ мъховете водата — единствената утеша за спасение въ пустинята. Разхвърлените тукъ-таме камъни имали своето значение, намърихме и тяхното употребление. Каква опитност, каква съобразителност и ловкост на жителя въ пустинята, когато природните стихии заплашватъ живота му. Вечеръта продължихме пътя презъ високи ридове, обсипани изключително само съ черни камъни. Минавахме планината Джебель есъ Сода. Цѣлата нощъ пътувахме презъ планината.

На 30 августъ пристигнахме въ града Сокна. Още същия денъ каймакаминътъ Яия повика четирма отъ настъ, за да ни пита, презъ кѫде ще пътуваме — презъ Урфеле или Съртъ. Ние отговорихме, че желаемъ презъ Съртъ, защото пътътъ презъ тоя градъ е значително по-лесенъ за минаване. Ние щѣхме да пътуваме още 6—7 дни по сухо, а сетне, следъ като пристигнемъ въ Съртъ, за два дена съ парадъ щѣхме да отидемъ въ Триполи. Потърсихме да ни се даде на всѣкиго по една камила, защото повечето отъ настъ бѣхме боси та мъжно пътувахме; освенъ това нѣмаше никаква мъжнотия за намиране на камили. Въ околността на Сокна има добри пасбища и можеха да намърятъ достатъчно камили. На другия денъ следъ обѣдъ тръбаше да тръгнемъ за Съртъ. Обаче същата нощъ пристигна една телеграма отъ Съртъ, отговоръ на една изпратена отъ настъ тел-

грама, съ която запитвахме кога ще има параходъ отъ Съртъ за Триполи. Въ пристигналата телеграма се съобщаваше, че параходътъ, който циркулира всъки 15 дни между Съртъ и Триполи, заминалъ за Цариградъ за поправка, понеже компанията искала да го приспособи за друга цель, да го направи удобенъ за да пренася пътници по бръговетъ на Босфора въ Цариградъ. Добавяше се още, че въ продължение на 30—35 дена въ пристанището нѣма да пристигне никакъвъ параходъ. Ние по неволя тръбаше да пѫтуваме презъ Урфеле. На 31 августъ вечеръта излѣзохме отъ Сокна. Отдалечихме се 2—3 часа отъ града и спрѣхме при мѣстото Елъ Хамемъ. Тамъ намѣрихме топла минерална вода. Кладенецътъ бѣше при самия върхъ на единъ високъ пѣсъченъ хълмъ. Сѫщата нощъ керванътъ тръгна, и при зори пристигнахме при мѣстността Таръ. На 2 септемврий цѣлия денъ пѫтувахме презъ долината Умъ Авана. Тая долина държи 6—7 ч. широчина и 15—18 часа дължина.

На 3 септемврий ние минахме едно пространно поле, а далечъ отъ нась забелѣзвахме скалисти ридове. Слънцето блѣсна въ хоризонта, а въздухътъ бѣше прохладенъ. Схвѣнатъ отъ продължителното яздене на камилата, слѣзохъ да се пораздвижа. Презъ пѫтя се спирахъ при купове отъ бѣла слюда, чийто блѣсъкъ придаваше на мѣстността особена хубостъ. Мѣстото, где то бѣхме тая зарань, се казва Хурметъ Лимъ Яля.

Отъ Хурметъ Лимъ Яля ние минахме кладенеца Буэтла, долината Гуртъ-турка и на 4 септемврий късно следъ полунощъ пристигнахме въ селото Бундженъ или Меджидие. Тукъ престояхме единъ день. Другия денъ излѣзохме. На 6 септемврий минахме кладенеца Земъ-земъ. Както отбелѣзахме по-преди, водата въ тоя кладенецъ е много солено-горчива, на вкусъ е почти като хинина, та за туй не се спрѣхме, а продължихме пѫтя презъ

долината Вади бей за къмъ Нефетъ. На 7 септемврий цълния денъ пътувахме презъ пространата долина Вади бей. Следъ като минахме мѣстността Фиския, почнахме да вървимъ по едно равно поле, обрасло съ зелена трева, гдето въ изобилие имаше заеци, които, уплашени отъ кервана, прескачаха тревите. Тоя денъ изгубихме пътя, понеже единствениятъ човѣкъ, който познаваше добре посоката на пътя, се отдѣли отъ кервана и нѣколко часа остана назадъ. Ние цълни 7—8 часа се лутахме насамъ-натамъ, а околностите на Нефетъ още не се виждаха. Явно бѣше, че бѣхме се много отдалечили отъ сѫщинската посока на пътя. По предположение извихме на северъ, вървѣхме 2—3 часа и едва вечерта къмъ 10ч. пристигнахме при Нефетъ. Това закъснение и лутане по долината даде поводъ за много препирни помежду ни. Но благоразумието на нѣкои отъ нашите другари надви, иначе тѣзи ожесточени препирни щѣха да се последватъ отъ печални резултати. Вследствие на мѫчнотоитѣ, които ги има всѣки затворъ, и поради присѫтствието на нѣколко слабоумни и съ лошъ характеръ лица презъ последните 10—12 месеца помежду насъ имаше раздори. Съ съжаление трѣбва да констатирамъ, че презъ последните месеци съ голѣми мѫчнотии се постигаше съгласие даже по работи отъ явно общъ интересъ за всички.

Презъ цълния пътъ най-хубавата и вкусна вода на мѣрихме при Нефетъ. Следъ като напуснахме това място, тръгнахме да вървимъ презъ единъ оазисъ, гдето съвсемъ ненадейно падна отъ камилата, на която яздѣше, нашиятъ другар Дуле Силяновъ, родомъ отъ Охридъ. Презъ пътъ, както забелѣзахъ по-горе, мнозина падаха отъ камилите, обаче не последва нѣкаква особена опасностъ. Другарътъ ни падна върху пѣсъкъ и чувствуващо голѣми болки въ грѣдите, — едва поемаше въздухъ.

Принудихме се на нея нощъ да спремъ въ пъсъка, докато да се посъвземе падналиятъ ни другаръ. Утринта минахме Софиджинското поло и следъ обѣдъ пътувахме презъ едно пакъ равно, но каменисто място. Заранъта преди да влеземъ въ града Урфеле почна да вали дъждъ.

Вечеръта тръгнахме, пътувахме цѣлата нощъ и на другия денъ къмъ обѣдъ пристигнахме къмъ Бутумъ. Спрѣхме нѣколко часа за да пасятъ камилите отъ зелената трева, което бѣше въ изобилие. Отъ Бутумъ тръгнахме сѫщата вечеръ, минахме Тенезълъ и дойдохме въ кладенца Мулга (115 кил. отъ Урфеле). При кладенца престояхме 4—5 часа и тръгнахме къмъ Шаршара. Отъ тамъ презъ Сая дойдохме при оазиса Меджининъ (60 кил.). Ние бѣхме вече близу при Триполи, оставаха ни още 40—45 кил. пътъ. Вечеръта се разположихме въ пъсъка, запалихме огньове, извадихме отъ торбитѣ всички останали провизии, гощавахме се. Смѣхъ, пѣсни, безгранична радостъ.¹ Ние действително бѣхме освободени отъ затвора въ Мурзукъ, обаче още се чувствувахме като арестанти, понеже животът въ Мурзукъ и животът презъ пътя съ нищо не се различаваше отъ живота ни въ затвора. Ние бѣхме вече на самия прагъ на тъй да се каже пустинния затворъ.

Следъ като вечеряхме, взехме да си приказваме разни епизоди, които ни се случиха презъ пътя. Тая вечеръ и ние самитѣ се удивлявахме, какъ можахме да понесемъ всички мъчнотии, които видѣхме както въ продължение на две години тъй и по пътя.

¹ Ние презъ пътя, гдето спираше керванътъ, палѣхме огньове за да пригответимъ ястие или чай. Дѣрва за гориво обаче навсѣкѫде не се намираха та, когато минавахме презъ нѣкоя долина, бѣхме принудени да се катеримъ по висините за да откъснемъ нѣкой сухъ коренъ или да съберемъ суhi клончета, които грижливо ги носехме добре свързани на гърба си или върху камилата.

Утринъта, на 16 септемврий, тръгнахме още преди появяването на зората. Мнозина отъ насъ изоставиха въ пъсъка мъховетѣ, напуснаха камилиите и се надпреварваха, кой по-напредъ да види морето и града. Следъ обядъ ние гледахме високите пъсъчливи хълмове на гр. Триполи.

Въ Триполи добре ни посрещнаха. Настаниха ни въ едно здание, собственостъ на градско-общинското управление. При насъ още същия часъ дойде кметътъ Асуна, за да ни разпита, колко души сме, колко души има съвсемъ бедни, кои си нѣматъ обуша, дрехи и пр. Престояхме една седмица въ Триполи, а презъ това време храна даромъ ни даваха отъ кметството.

На шестия денъ пристигна паракодътъ „Sumatra“ на италиянската компания Navigatione generale italiana. Дадоха ни билети, стойностъта на които заплати градско-общинското управление, и ние на 21 септемврий тръгнахме.

На 22 септемврий къмъ обядъ пристигнахме въ островъ Малта. Паракодътъ престоя въ пристанището 7—8 часа. Излѣзохме въ града за да разгледаме по-беле-житите мѣстности и паметници. Тамъ при насъ се доближи единъ господинъ — по всичко изглеждаше, че той бѣше нѣкой висшъ чиновникъ — и ни каза: „Ей сега пристигна една телеграма, съ която ни съобщаватъ, че България се провъзгласила въ независимо царство, а българскиятъ князъ Фердинандъ — за царь на българите. Поздравлявамъ ви съ тази радостна новина.“

На 24 септемврий съ паракода „Favignana“ тръгнахме презъ о-въ Хиосъ за къмъ Канея. Морето бѣше много развълнувано, стомаситѣ ни, макаръ и засилени вече отъ добра храна презъ нѣколкодневното ни пребиване въ Триполи, противостоеха на морските люлеяния, обаче на разярените морски вълни нищо продължително не може да устои; когато морската вълна се

усили, на всичко само тя диктува. Съ бледи лица на веждахме главитѣ си, превивахме корема си, като се покланяхме за последенъ путь на Аполона. Морето не утихна, даже когато на 28 септемврий сутринята параходътъ спрѣ въ канейското пристанище — въ о-въ Критъ. Ние любопитствувахме да влѣземъ въ Канея, да видимъ града и хората, — критянитѣ. Морето бѣше още бурно. Съ голѣми мжчнотии и страхове съ една лодка нѣколко души отъ насъ отидохме въ града, обиколихме една две улици, обаче критянитѣ се отнасяха тѣй зле къмъ насъ, че ние не пожелахме да стоимъ повече отъ единъ часъ въ града. Вънъ отъ всичкитѣ дѣрти подигравки, които хвърляха по нашъ адресъ по поводъ на скромното ни облѣкло и изпититѣ физиономия, тѣ ни се присмиваха само защото сме българи. Когато напустнахме брѣга, всички, заети съ спазването на равновесието въ люлѣщата се отъ вълнитѣ лодка, единъ стражаръ каза въ наше присѫтствие: „Хвърлете въ морето тѣзи разбойници“. Когато другаритѣ ни, които знаеха гръцки, преведоха думитѣ на стражаря, ние моментално се изсмѣхме. Отъ Канея отидохме въ Пирея. Тамъ параходътъ престоя нѣколко часа. Единъ двама излѣзохме въ града, не забелѣзахме нищо особено и сѫ желѣзнницата отидохме въ Атина да видимъ града, улицитѣ, а най-главно Акрополиса, който отъ морето гледахме върху единъ високъ ридъ. Тамъ успѣхме да вземемъ нѣколко френски вестници, отъ които по-подробно научихме за преврата въ България. Увѣрихме се, че на 22 септ. е билъ прочеченъ манифестътъ въ Търново, и много се зачудихме, какъ тѣй бѣрже, следъ два часа, въ Малта вече узнаха за тоя исторически актъ въ новата история на България.

Вечеръта параходътъ тръгна къмъ Смирна. Нѣкои отъ другаритѣ бѣха купили нѣколко гръцки вестника, за да четатъ въ парахода. Въ единъ отъ тѣхъ пишеше:

следното: „Една група българи, заточеници въ Фезанъ, пристигнаха въ пристанището и днесъ ще продължатъ пътя си за Македония, където пакъ отиватъ на заточение“ (!?). Отъ Пирея минахме о-въ Хиосъ и на 28 септември късно вечеръта пристигнахме въ Смирна. Още презъ нощта отидохме въ града и много се очудихме, когато видяхме, какъ по улиците цѣли групи най-нахално взиматъ фесовете отъ главите на хората и ги разкърсяватъ. Запитахме, коя е причината за това. Единъ полицейски приставъ ни каза, че по поводъ на анексията на Босна и Херцеговина австрийските стоки били бойкотирани. Фесовете, макаръ отдавна внесени въ Турция, понеже сѫ австрийско производство, трѣбвало да се махнатъ. Въ Смирна младотурцитѣ знаеха за пристигането ни, обаче провъзгласяването на България въ независимо царство бѣше ги тѣй огорчило, че тѣ даже не желаеха да говорятъ съ насъ. Юженъ народъ съ горещи чувства. Въ Триполи ни посрѣщаха съ музики, банкети, а тукъ не искаха да ни погледнатъ. Утринътъ трѣгнахме съ сѫщия пароходъ и на втория денъ пристигнахме при Дарданелитѣ, гдето трѣбваше да напуснемъ тоя пароходъ и да се премѣстимъ въ другъ, който се очакваше откъмъ Цариградъ, за да замине за Солунъ, където ние отивахме. Въ пристанището Чанакъ-кале бѣше българскиятъ търговски пароходъ „Борисъ“. Турцитѣ не допуснаха да се доближи нито една лодка до него. „Зашо бълг. пароходъ е тѣй изолиранъ?“ — попитахме ние. „Бойкотътъ е и върху българските стоки и пароходи“ — казаха ни. Пароходътъ, следъ като излѣзе отъ дарданелските тѣсноти, мина пристанищата Деде-Агачъ, Кавала, Лезбосъ и на 3 октомври сутринъта пристигна въ Солунъ. Ние съ нетърпение чакахме да спре пароходътъ, за да излѣземъ по-скоро на брѣга. Морскиятъ пътъ ни бѣ омръзналъ вече. Излѣзохме отъ

митницата и кои пеши, кои съ кола отидохме въ нѣколко хотела.

Следъ 2—4 дена ние се разпрѣснахме всички по дс-
моветѣ си по разни краища на трите окрѣга — Солунски,
Битолски и Скопски, — раздѣлихме се, останахме сами,
но запазихме споменитѣ за заточението си
въ Фезанъ.

